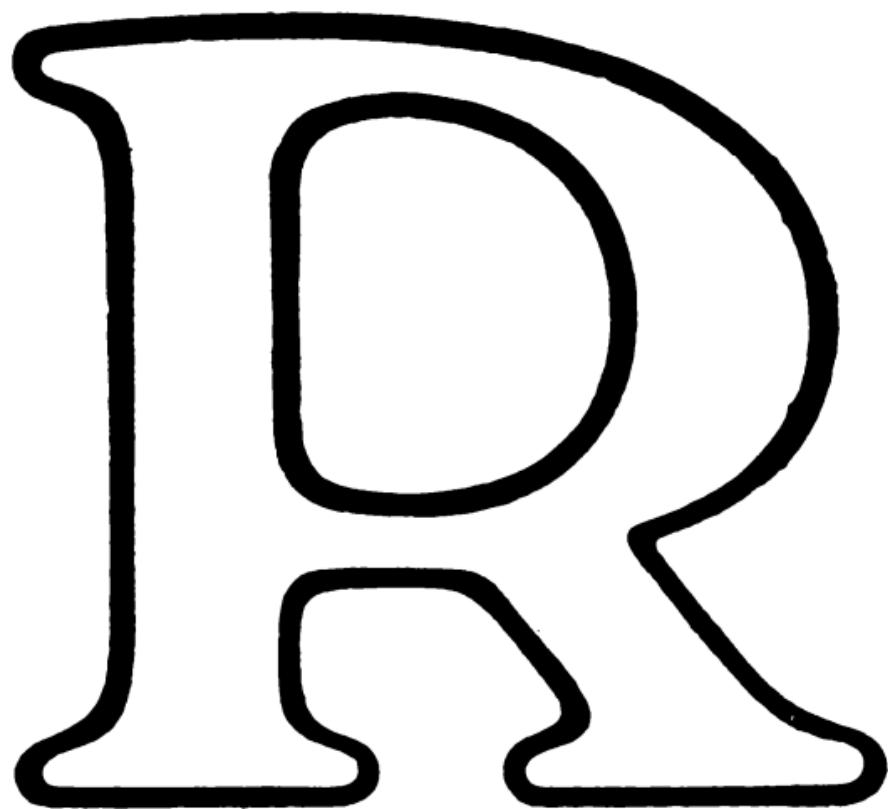

**predrag
vranicki
marksistické
teme**

razlog

razlog biblioteka

69

sveučilišna
naklada
Iliber

urednici
milan mirić
ante stamać

u zagrebu
1975

marksisticke teme

predrag vranicki razlog

drugo nepromijenjeno izdanje

predgovor

Rasprave, teze i članci sakupljeni u ovoj knjizi nastali su u razdoblju od 1965. do 1971. god. Jednim dijelom nastavljaju se teorijski na radove objavljene u knjizi »Čovjek i historija«, koji su više filozofske prirode, dok su ovi pretežnije teorijska razmatranja nekih fundamentalnih historijskih pitanja pred kojima se socijalistička misao i praksa nalaze. Teme kao što su razlika između građanskog i socijalističkog društva, problemi alienacije, države, partije, nacije, klase, samoupravljanja itd. problemi su koji će dominirati socijalističkom misli i praksom još dugo vremena. Sve su to problemi mnogo dužeg historijskog perioda no što se nekad moglo pretpostaviti. U živom suvremenom dijalogu različitih historijskih snaga marksizam ne može samo reproducirati teorijsku prošlost. Cjelokupni svijet se neprestano nalazi pred novim problemima, novim situacijama i mogućnostima. Zato je potrebno stalno svježa teorijska krv u suvremene misaone tokeve marksizma, konstantno razbijanje svake tendencije učahurivanja, dogmatiziranja i provincijaliziranja te radikalno humanističke i svjetske misli.

Građanski je svijet, uza sav golemi razvitak nauke i proizvodnih snaga, svijet podjele rada, ograničenosti sfera, hijerarhijskih struktura, parcijalizacija ličnosti, pojedinačnog ili grupnog egoizma itd. Osnovna sfera ljudskosti — njegov vlastiti historijski svijet — po kojem čovjek i jest čovjek — ostaje mu do danas stran, nedokučiv, nerazumljiv, netransparentan. On je još uvijek podvojen na javno i privatno biće, pri čemu taj duplicitet njegova postojanja ponajčešće rezultira i u dvostrukosti moralnih stajališta.

Da počeci izgradnje socijalizma moraju očitovati i neke od ovih fenomena, nije ni čudno ni tragično. Pitanje je samo da li ih se favorizira ili pokušava prevladati. Socijalizam nije ponikao iz svojih osnova, na što je već upozoravao Marx. On proizlazi iz buržoaskog društva koje se ne može odjednom ukinuti. Mnoge strukture starog svijeta ostaju i u socijalizmu. Nivo dosadašnjeg ekonomskog i kulturnog razvijanja nije nigdje omogućio da se ukine podjela rada, da se prevladaju političke institucije, pa čak ni robno-novčani odnosi. A to su dovoljne osnove za učvršćivanje ograničenih egzistencija, egoističke samodostatnosti i historijske neodgovornosti. Otuđa nužnost da se i u socijalizmu javljaju i naturavaju konцепције koje se u biti poklapaju s duhom građanskog društva, građanske psihologije. Teze o jačanju političke sfere, jačanju državnosti, toliko insistiranje na materijalnim dobrima bez obzira do kakvih će deformacija u međuljudskim odnosima takvim forsiranjem doći, prijeko gledanje na potrebu solidarnosti ne samo unutar radničke klase nego i među članovima socijalističke zajednice itd. sve su to proboji građanskog duha kome u krajnjoj liniji marksizam i njegova kritička i humanistička bit mora smetati.

Kritičnost sa pozicija marksizma jednom socijalističkom društvu, a sada mislim na razvijenija kao što su već sadašnja u Evropi, nikad ne smije smetati. Tačno je da u takvoj kritici može biti neki put zbog apstraktne radikalnosti i prebačaja cilja. Ali i oni imaju u jednom marksističkom pokretu pravo na svoju egzistenciju kad imaju pravo i toliki podbačaji. Ne treba posebno da govorim o staljinizmu kao jednom od najgrubljih i najtragičnijih dosad. Pa ipak je borba protiv njega bila u samoj zemlji u kojoj se rađao i rodio u potpunosti onemogućena.

Uzmimo mnogo blaže i parcijalnije primjere. Prije nekoliko godina se studentski bunt i kod nas proglašio ultralijevim i tako ga se i danas tretira. Među ostalim svojim zahtjevima postavio je bio radikalno provođenje ideje samoupravljanja, borbu protiv bogaćenja i protiv prevelikih socijalnih diferencijacija. Danas su to i glavne preokupacije našeg komunističkog pokreta i ne smatraju se nimalo ultralijevim. Međutim ako se ne dozvoli kritička ventilacija marksističke misli, stalno kritičko »zanovijetanje« kao i oštra kritička konfrontacija,

može se lako dogoditi da za nekoliko godina ove iste teze i zahtjevi budu ponovno ultralijevi!

Nakon već dosta duge egzistencije socijalizma na historijskoj sceni neka su iskušta u potpunosti dovoljna. Ako se misli kao što se još uvijek misli u većini zemalja i istočnog tabora, da je nužno rigorozno ograničavanje svake diferencije, svake kritike, slobodnog marksističkog razmišljanja ili kreacije na drugim područjima čovjekove duhovne djelatnosti pod izlikom čvrstog fronta protiv još uvijek jakog imperializma — onda treba jasno i odlučno naglasiti da je daleko pogubnija nametnuta monolitnost koja pravi odsudne historijske greške. Dovoljno se dosad pokazalo da politička sfera može biti svemoćna u pogledu nasiłnog održavanja određene strukture, ali se isto tako pokazala potpuno insuficijentna kad je htjela da zamijeni mnoge druge bitne činioce društvenog bivstva — sfere filozofije, sociologije, političke ekonomije, umjetnosti itd. Pretvaranje jedne političke prakse u princip i nametanje takvog načina mišljenja — što je sačinjavalo jednu od bitnih karakteristika staljinizma — svim ostalim sferama, ili još gorje, revolucionarnim pokretima koji su se razvijali u drugaćajim historijskim okolnostima — pokazalo se kao najpogubnije u dosadašnjem socijalističkom razvitku. Konsekvencija ovakvog stava i jest da postoji samo jedna forma socijalizma i samo jedna forma marksizma. A to su upravo one koje su proklamirane od najjače političke sile, ili ako se radi o jednoj zemlji — od njezinih dominantnih političkih snaga.

Historijsko iskustvo nam već govori drugačije. Socijalizam nije zatvorena društveno-ekonomski formacija sa završenim društvenim odnosima, a njegov se bitni društveni odnos ne može fiksirati u relaciji država — radnička klasa, jer je to u osnovi oznaka samo nerazvijene faze državnog socijalizma. Njegova je viša faza ona u kojoj će sami proizvođači disporirati svojom proizvodnjom i strukturirati svoju zajednicu na samoupravnim principima, što i čini, ako pridodamo prevladavanje podjele rada, bitne elemente komunističkih odnosa. Iz toga jasno slijedi da se socijalizam mora shvatiti u svom historijskom i transformacionom procesu, pa da prema nivou cjelokupnog razvijka društva, moramo imati i razne stupnjeve i »modele« socijalizma. Što za jedno društvo može biti najviši domet njegovih historijskih mogućnosti — za dru-

go može biti velika kočnica nesmetanijem i bujnjem socijalističkom razvitku.

Sasvim je razumljivo da ovakvim različitim strukturama, mogućnostima, tradicijama itd. moraju odgovarati i različiti koncepti, različite teorijske preokupacije, različite prepostavke o važnosti ovog ili onog momenta u marksističkoj teoriji. Jednom riječi da se i marksisti, s obzirom na svoje historijske mogućnosti a i tradicije moraju u svojim teorijskim konceptima razlikovati — što i jest jedini zalog svestranijeg, bogatijeg i plodnijeg razvijanja marksizma kao suvremene dialektičke i materijalističke misli.

Iz prije navedenih razloga nije nejasno zašto su se marksisti u istočnim zemljama toliko uskomešali i potrudili da me okite raznim revizionističkim epitetima kada sam teze, koje objavljujem u ovoj knjizi, iznio na filozofskom kongresu u Beču 1968. god. Te su teze ne samo proizvod marksističkog sagledavanja specifičnosti dosadašnjeg razvijanja socijalizma u pojedinim zemljama pa čak i još differentijim dijelovima svijeta, nego su i svjesni atak i kritika ograničene birokratske preuzetnosti na monopol marksističke teorije i prakse. A pogotovo kad se radi o filozofskom aspektu marksizma, kreativne mogućnosti i diferencijacije su još veće i poželjnije. Koji će rezultati tih slobodnih teorijskih napora biti u određenom momentu historijski relevantniji isto se tako ne može unaprijed reći a još manje odrediti i propisati kao ni novum jedne umjetničke kreacije.

Marksistički teorijski angažman, koji ne može ostati samo na apstraktno filozofskim istraživanjima pojedinih kategorija, ostat će stvarno *marksistički* ako ne bježi od teorijske analize temeljnih problema čovjeka naše epohe. Ako je riječ o socijalizmu, jer se u njemu nalazimo, dosadašnji njegov razvoj pokazao je toliko problema, protivrječja, nepoznanica, a i nerazumnosti da je marksistička kritička teorijska elaboracija svih tih pitanja koja socijalizam svojom historijskom egzistencijom postavlja ne samo poželjna nego imperativna. Socijalizam ima svoje historijsko opravdanje samo ako uspješnije rješava i riješi protivrječja i ograničenosti buržoaskog društva. A ono se ne sastoji samo u poboljšavanju materijalne egzistencije čovjeka. To rješava kako vidimo sasvim uspješno i građansko društvo. Radi se primarno o promjeni društ-

venih odnosa. Ali takvoj promjeni u kojoj će sloboda pojedinača a time i cijelog društva dolaziti sve više do izražaja. Promjeni koja će dokidati vlast jedne grupacije nad drugom, monopol pojedinih grupa, prvenstveno državno-partijskih, da raspolažu neograničeno, nekontrolirano i neodgovorno viškom rada. Promjeni koja će sve više ostvarivati temeljnu marksističku misao o prevladavanju glavnih formi alienacije čovjeka i postepeno realizirati upravljanje od strane radnog čovjeka njegovim historijskim životom.

Kritička dimenzija marksizma nije kod toga ni malo sporedna stvar. Naprotiv, jedna od najprimarnijih. Razvijanje te kritičke marksističke svijesti je zato jedan od primarnih zadataka socijalizma. Razvijeno i demokratsko građansko društvo već je omogućilo veoma razvijeni kritički odnos. To je velika strana i značajan rezultat te historijske etape. Zato je historijski nerazumno pomišljati da se više etape društvenih odnosa mogu uspješno razvijati sa nerazvijenjom kritičkom svijesti društva kao cjeline.

Takva kritička razmatranja i analize dosadašnjeg razvitka socijalizma moraju u prvom redu konstatirati objektivne okolnosti u kojima se svako pojedino socijalističko društvo razvijalo a time i granice njegovih historijskih mogućnosti. A te mogućnosti su veoma različite, jer je stupanj ekonomski i kulturne razvijenosti pojedinih društava različit, političke i demokratske tradicije pa čak i psihološke karakteristike koje su se različito formirale tokom vjekova kod pojedinih naroda. U društвima koja su stupila na prag socijalizma karakteristična je jakost sitnoburžoaskih slojeva a time i konstantno penetriranje iste takve svijesti u sve pore života tih socijalističkih struktura. Ne treba pri tom zanemarivati građanske utjecaje razvijenijih kapitalističkih društava sa njihovom besmislenom potrošačkom psihologijom. Ali dovoljne su i strukture tih socijalističkih društava da apriori moramo očekivati težnje za perpetuiranjem građanskog načina života, egoističke samoživosti, podvojene ličnosti, nacionalističke uskogrudnosti i netrpeljivosti, pomanjkanja solidarnosti, birokratsko-tehnokratskog prezira tzv. donjih slojeva i težnje za vlašću i razvlašćivanju radničke klase u prvom redu itd.

Ako sve to nije pod kritičkom lupom marksističke misli i isto takvom komunističkom akcijom, umjesto socijalizma do-

bili bismo takve nove levijatanske društvene strukture koje bi daljnje oslobođanje individuuma radikalno dovele u pitanje.

Da i dosadašnje socijalističko društvo iz navedenih razloga mora da bude još uvijek i hijerarhijski strukturirano, jer podjela rada i profesionalizacija moraju još uvijek postojati, neizbjegljivo je i razumljivo. Ali zato nije ni malo opravdano da su katkad te hijerarhijske strukture čvršće i odvojenije nego u jednom demokratskom kapitalističkom društvu. Da su više hijerarhijske strukture neograničenije u raspolaganju ne samo viškom rada nego i ljudskim sudbinama nego u razvijenijim demokratskim društvima — to i za početne stadije socijalizma nije niti normalno niti opravdano. Tome dodajmo da je dosadašnji politički model socijalizma pogodovao također izrazitoj distanciji društvenih grupa i slojeva umjesto da je težio njihovim zbližavanjima. Pojedini slojevi inteligencije žive za sebe, radnička klasa također, a isti je slučaj i sa političkim sferama i ostalim društvenim slojevima. Za normalniji razvitak socijalizma, koji mora osim solidarnosti da razvija i povjerenje među pojedinim radnim grupacijama i slojevima, bez obzira čak i na poneke različite interese — prevladavanje ovog hermetizma slojeva trebalo bi da bude jedan od bitnih motiva socijalističke politike.

Ukoliko marksistička misao ne otkriva sva ova protivrječja i neadekvatnosti historijskim mogućnostima koje jedan socijalistički razvitak pruža, ukoliko filozofska i uopće teorijska misao marksizma ne razotkriva nastajanje novih alienantnih oblika koji prijete raznim aberacijama i tragičnim deformacijama u socijalizmu, ukoliko ona stalno ne brusi oštricu dijalektičkog negativiteta i nakon revolucije, ukoliko ona biva upotrebljavana da samo post festum razrađuje oficijelne stavove i kritiku — nema prava na naziv koji sama sebi pridaje. Marksizam je bitno kritička pa prema tome i anticipatorska misao. Time je i u najvišem smislu ljudska, jer je ne karakterizira okretanje prošlosti nego otvorenost, projekt, kreativnost i nada. Mislim da su i ovi eseji i rasprave barem dijelom ukazivali u našim situacijama, koje nisu uvijek bile transparentne i nadahnjujuće, one putove koji vode historijskom novumu.

Predrag Vranicki
Zagreb, 3. februar 1972.

**o nekim problemima
odnosa u komunizmu**

Danas je više nego ikada jasno da je svijet takav totalitet i takvo cjelovito kretanje, da se ni krupniji problem suvremenog historijskog procesa, niti jedna zemlja, a ni jedna partija ne može promatrati izolirano od te cjeline. Današnja zbivanja odigravaju se pred očima cijelog svijeta, uvjetovanost je privrede, politike i nauke sveopća, današnji postupci imaju neposredne pozitivne ili negativne reperkusije na cijele narode ili pokrete.

Upravo zato niti jedan komunistički pokret nije samo stvar jednog naroda. Njegov imantan internacionalni smisao — jer nema potpunije pobjede komunizma bez njegove svjetske pobjede — potenciran je upravo navedenom činjenicom, te svaki korak komunističkog pokreta ima određenu rezonanciju u međunarodnim razmjerima. U tom internacionalnom klasnom i nacionalnom sukobu komunizam je suočen s još jednom važnom činjenicom: započinjući svoj historijski život u nerazvijenim zemljama stalno je suočen sa svijetom kapitalizma već izvanredno razvijenim, koji ne samo da je još superioran u tehničkom pogledu, nego i u pogledu demokracije na političkom i kulturnom području (naročito neke zemlje) postiže zavidne nivoje.

Ako tome pridodamo da je ovaj komunizam koji zastupamo, a to znači Marxov i Engelsov, nastao upravo u najrazvijenijim nacijama svijeta i kod najkulturnijih ličnosti tadašnjeg progresivnog čovječanstva — odgovornost svakog komunističkog pokreta koji smatra navedene mislioce idejnim začetnicima postaje još teža, još veća.

Komunizam našeg vijeka od početka je stajao pred nekoliko izvanredno teških problema, koji zahtijevaju i adekvatan od-

nos prema njima. Prvi problem proizlazio je i proizlazi iz specifične složenosti, kompleksnosti suvremenih historijskih kretanja i utjecaja, a drugi iz historijskog mjesta komunizma, s obzirom na to da on mora nasuprot građanskom društvu svestranog otuđenja, odmah, od revolucije pa dalje, uspostavljati jedan novi humanitet.

Adekvatan odnos prema ovim zaista kompleksnim, teškim i historijski odsudnim problemima može biti samo jedan: omogućiti svim progresivnim snagama, a u prvom redu komunističkim, učestvovanje u rješavanju ovih problema. To znači da za komuniste, kao i za sve one koji su orientirani na prevladavanje starog građanskog društva, nema sfere društvenog života koja ne podliježe njihovoj kritičkoj misli. Isto tako da oni, svojim vlastitim, slobodnim historijskim angažmanom ne samo da imaju pravo, nego i dužnost na takav svestrani i radikalno kritički odnos prema svim problemima života.

Međutim, u vezi s navedenim pitanjima suvremenij komunizam, u ovih posljednjih tridesetak godina, velikim dijelom se pokazao insuficijentan. Osnovni je razlog dominacija, u jednom određenom periodu, staljinističke koncepcije komunizma i shvaćanja unutrašnjih odnosa u njemu kao i procesa suvremenog svijeta. Mi smo, kao jugoslavenski komunisti i kao cjelokupna politička organizacija komunista, dali dosad u svakom pogledu najpotpuniju (iako još ne do kraja provedenu, barem ne na svim područjima) teorijsku i praktičnu kritiku staljinizma, te ovdje nije potrebno sve to ponavljati. Treba, međutim, neke momente ili ponovno istaći ili posebno osvijetliti s obzirom na probleme koje sam naveo, koje komunistički pokret u svijetu, pa tako i naš, još uvijek mora da rješava, kao i s obzirom na izvjesne slabosti iz naše vlastite komunističke prakse.

Osnovni je nedostatak staljinizma, iz kojeg proizlaze sve ponate deformacije, što nije bio na misaonom, teorijskom, kulturnom i humanom nivou koji je tek pretpostavka superiornosti komunizma kao novih ljudskih odnosa nad građanskim društvom. Umjesto da je već nakon pobedonosnog ishoda revolucije nastavio veliku marksističku tradiciju kreativnog teorijskog dijaloga, konfrontacije mišljenja i borbe, tako divno prezentirane u zaostaloj ruskoj situaciji od velikog Lenjina i plejade drugih ruskih marksista — staljinizam

je unio u njihovu, kao i u internacionalnu praksu, zapanjujuću uskoču, netolerantnost, sumnjičavost i primitivne aspiracije na nepogrešivost i sveznanje jednog uskog političkog vrha, konačno i same jedne ličnosti.

Nepovjerenje prema čovjeku, pa i samom suborcu komunisti, bilo je osnova ali i posljedica takvog stava i prakse koji su morali dovesti do tragičnog sužavanja platforme komunističkog kretanja, masovnosti socijalne akcije, angažmana i teorijske kreativnosti. (Radi se naravno o revolucionarnoj socijalno-filozofskoj misli, a ne prirodnostanstvenoj koja može i mora da prosperira u suvremenom svijetu, bez obzira na sisteme, jer je osnova tehničkog progrresa).

U takvom stavu korijen je čitavog neuspjeha. S jedne strane, jer je takvo nepovjerenje prema čovjeku (isto tako radniku kao i intelektualcu) suprotno duhu i smislu komunizma koji upravo to povjerenje u čovjeka, nakon tolikih ljudskih drama tokom vjekova klasnog društva, ponovo uspostavlja, i s druge, jer ni jedna uska grupa, bilo politička, bilo naučna ili kakva druga, pa ni čitava partija ne može da nadomjesti masovnost socijalne i teorijske akcije i stvaralaštva.

Debacle takve jedne koncepcije komunizma (a socijalizam je samo naziv za njegovu početnu fazu — zato i namjerno govorim o komunizmu, jer on sačinjava taj socijalni i filozofski pokret u cjelini, te je nonsens govoriti o datumima ulaska u komunizam, budući da je on već tu na djelu, bez obzira na kojem nivou i u kojoj fazi), taj debacle bio je više nego očit. Na međunarodnom planu jugoslavenska 1948. bila je početak kraja jednog mita koji je komunizam samo diskreditirao u očima razvijenog čovječanstva. Na unutrašnjem njihovu planu XXII kongres nastavio je ono što je XX započeo, iako još u mnogo čemu nedostatno. Ali, bez obzira na to, oni označavaju krupne i dalekosežne korake dalje.

Uz takav radikalno-kritički odnos kao jedino adekvatan pristup ovim navedenim problemima, za zemlje u kojima se ostvaruje komunizam, potrebno je navesti još jedan moment, sam po sebi kao princip sasvim razumljiv i gotovo banalan, ali u praksi veoma složen i nimalo lako rješiv — moment implicitan revoluciji i njenom smislu, tj. potrebu ostvarivanja takvih odnosa koji će konstantno prevladavati nehumanu, otuđenu situaciju građanskog društva, kao i sve one negativnosti koje nastaju i u samom komunizmu.

Ova dva momenta u ostvarivanju novog humaniteta ne samo da se uvjetuju, nego i jedan pretpostavlja drugi.

Ukoliko nedostaje prvi, moment slobodne, kreativne i radikalne kritike, nema nikakve garancije da deformirani, otudeni odnosi ne mogu postati dominantni, pa nikakva organizacija, instancija ili pojedinac ne mogu zamijeniti stvaralačke mogućnosti, iskustva i misaone rezultate cjelokupne angažirane zajednice.

Ukoliko nedostaje drugi moment, ukoliko postrevolucionarno kretanje biva usmjeravano sve više prema dominaciji političkih institucija, nastavljanju političke i ekonomske alienacije u novim formama i uvjetima — nove deformacije u društvenim odnosima moraju se negativno odraziti na duhovnu i kulturnu atmosferu, moraju proizvoditi idejni i kulturni monopol, a to znači i degeneraciju.

S obzirom na nas možemo sa zadovoljstvom konstatirati da smo postepeno, ali dosljedno utkali ova dva principa u fundamentalne naše koncepcije i prakse prve faze razvoja komunizma. Principom radikalne kritike, kao jedinog medija slobodnog i efikasnog otkrivanja protivrječja i svega onoga što prijeći realiziranje jedne nove historijske zajednice, pokazujemo svijetu, bez obzira da li je uvijek dosljedno i bez trzavica, da je komunizam (pa makar i njegova početna faza) prvi historijski pokret, a onda i društvo, koje u principu ne priznaje никакve tabu-probleme; prvi historijski pokret, koji u cilju oslobođenja čovjeka, barem od dosadašnjih osnovnih formi otuđenja, ima kao prepostavku i uvjet svoje historijske egzistencije demistifikaciju svih onih oblika i instancija koji su uvijek kao mistične sile vladale nad čovjekom.

Drugim principom samoupravnosti postavili smo konkretnе društvene osnove svestranog, radikalnog oslobođenja čovjeka. Ovaj drugi moment tek nam pokazuje neophodnost onog prvog. Mi smo kročili historijskim stazama kojima nitko još nije išao. Princip samoupravnosti originalno smo i jasno sagledali kao bit egzistencije i razvoja komunizma, fundament prevladavanja otuđenja i konačno otuđenja čovjeka od čovjeka. Ali — recepata za svaki korak ovoga kretanja i historijskog htijenja nema. Greške, nedostaci, zastranjivanja, prenagljenosti, nestrpljivosti, grubosti itd. neminovni su. Naše je samo da ih svedemo na najmanju mjeru i ne dopustimo da određene negativne tendencije postanu dominantne. Od drža-

vno-birokratskih tendencija, koje se veoma lako mogu sjediniti s tehnikokratskim, do raznih lokalističkih, usko-nacionalnih i provincijskih, do općinjenosti fetašizmom tržišta i novca — ni naše kretanje ne može biti posve imuno. Ako tome još predodamo da se razvijamo i u okviru određenih svjetskih odnosa u kojima jednim dijelom vladaju buržoaski principi — onda je utjecaj mnogih negativnih momenata na naše kretanje neizbjježan.

Put koji smo zacrtali, put samoupravljanja i deetatizacije, jačanja robno-novčanih odnosa, ekonomskе i kulturne živosti, prevladavanja političkog monopolisa itd. — zahtijeva mnogo više napora, samoinicijative, kritičnosti, povjerenja, aktivne svestrane suradnje ne samo niza institucija, nego svih slojeva zajednice.

Historija nam dosad daje dovoljno činjenica da povučemo dva jasna iskustva: iskustvo staljinističkog nehumanog birokratizma, kao i iskustvo razvijenih robno-novčanih odnosa na osnovi privatnog vlasništva, dakle u kapitalizmu. Sa prvim imamo zajedničko uglavnom to da smo revolucijom dokinuli buržoasko privatno vlasništvo, dakle i buržoaziju kao klasu, ali želimo da izbjegnemo sve one deformacije i moralne abracije na planu ljudskih odnosa koje je proizveo staljinizam. S drugim imamo zajedničke robno-novčane odnose, ali na osnovi i unutar jedne nove, komunističke društvene strukture, iako još početne faze.

S jednim i s drugim historijskim oblicima imamo inače još mnogo toga zajedničkog — bez obzira kako se ti zajednički momenti prelamaju kroz nove komunističke društvene strukture — kao što su podjela rada, velike ekonomskе i kulturne razlike pojedinih slojeva i regija, državu itd.

Sve je to upravo ono što čini takvu kompleksnost naše situacije, teškoće u rješavanju niza problema koji svakodnevno iskrasavaju. Robno-novčani odnosi, bez obzira u kojim okvirima postojali, nužno stvaraju takve situacije, odnose i strukturu svijesti koja nije uvijek daleko od buržoaske. Težnja za stvaranjem dohotka na nezakoniti način, narušavajući moralne norme komunističkih odnosa, individualne težnje za затvaranjem u interesne sfere uskog kruga, monopol, špekulacije itd. — jednom riječi uski privatni interes nameće se kao ideal koji jednim dijelom proizlazi iz takvih odnosa. Ali, time što oni postoje u jednom određenom historijskom kontekstu

koji nije buržoaski nego komunistički, ta zajednica ima upravo zato i zadatku da te odnose — mislim robno-novčane — razvija (da ne bi proizvela nehumanu birokratizam), ali isto tako da planski, organizirano djeluje tako da uz stimuliranje pozitivnih strana takvih odnosa destimulira, ograničava i suzbija što je više moguće negativne konsekvensije koje iz njih proizlaze. To nije nemoguće, ali ni lagan zadatak. On zahtijeva mobilizaciju čitave zajednice u rješavanju ovih pitanja, borbu protiv ne samo očitih abususa ili kršenja zakonitosti, nego borbu i za stvaranje jedne nove društvene svijesti koja treba da odgovara onim fundamentima, pa makar još i nerazvijenim, na kojima počiva cijelokupno naše kretanje, a ne na negativnim stranama te iste nerazvijene osnove. Uloga Saveza komunista jest u tome prvorazredna i gotovo primarna.

Ne treba previdati da uza sve ove teškoće i određene strukture — činjenica samoupravnosti i tendencija prevladavanja osnovnih oblika otuđenja čovjeka daje dovoljne fundamente za oblikovanje jedne nove historijske strukture svijesti čije su karakteristike osjećanje pripadnosti ne jednom sloju nego komunističkoj zajednici, osjećanje ličnog dostojanstva, solidarnosti, povjerenja itd. nasuprot već poznatim karakteristikama egoizma ili birokratskog samoljublja i ponižavanje čovjekove ličnosti.

Nemojmo smetnuti s umu da od ostvarivanja navedenih zamisli i htijenja ne zavisi samo sudbina ovog novog svijeta koji želimo da postane osnova novog života i ljudskih kreacija — nego i sudbina naših mladih generacija koje svoj životni smisao ne mogu imati samo u plitkim i efemernim iživljavanjima koja im bogata tehnička civilizacija pruža.

Složenost ovih zadataka zahtijeva i složene adekvatne pristupe. Imperativ komunističke zajednice da oslobodi sve tokove života, sve kreativne mogućnosti i da u tom sukobu i konfrontiranju raznih zamisli, stavova, rješenja premaši i naj-razvijeniju građansku demokraciju i na tom području, da princip radikalne kritike postane njen osnovni princip — nije nikakav apstraktni zahtjev ove ili one sfere društva, nego komunizma kao komunizma.

U tim koordinatama postaju jasniji mnogi stavovi i intencije i jednog, svakako veoma angažiranog, dijela humanističke ali i ostale inteligencije. Svako ozbiljno htijenje, a takvim se

mora barem prepostaviti (bez obzira na uspjehost rezulta-ta) svaki misaoni filozofski, sociološki itd. napor da se do-prinese vitalnosti ovog historijski novog svijeta, ne može po svom karakteru i intenciji da bude niti težnja za nekim posebnim privilegijem, niti za postavljenjem tih sfera iznad društva. Biti »iznad društva« jednostavno znači »ne biti« u njemu i time bi svaka ozbiljna, odgovorna filozofska i teorij-ska kao i naučna misao uopće bila u osnovi promašena. Mi ne smijemo dozvoliti da sfere naše teorijske i kulturne kre-acije dožive sudbinu koju te sfere često u historiji doživljava-vaju: da u svojoj pa makar i slobodnoj kritičkoj egzistenciji nemaju nikakve historijske rezonancije (kao što je na pr. slučaj s jednim značajnim dijelom progresivne humanističke kritičke misli na Zapadu), niti da se zbog toga ili zbog ne-mogućnosti slobodnog ispoljavanja ta misao zatvori u aristokratsku izoliranost i samodostatnost. Postojanjem takvog du-aliteta ne dobiva ni društvo, ni umjetnost, ni filozofija, ni nauka.

Za društvo može biti najkomotnije da nema mnogo glavo-bolje oko svih mogućih stavova, kritičkih osvjetljavanja pa i negiranja mnogo čega što izgleda nepobitno i normalno. Za sfere filozofije, umjetnosti, humanističkih nauka isto tako najudobnije i sigurno najlakše bi bilo da se zatvore u sebe i suču svoje teme iz historije, apstrakcije itd. Ali — i u jed-nom i u drugom slučaju imali bismo poraz, osiromašenje, rezignaciju. Komunizam kao radikalna negacija starog siste-ma otuđenja i podvojenosti ne može i sam razdvajati te sfere. Sve što misli u duhu tog pokreta i htijenja sastavni je njegov dio. I nije nimalo slučajno da su i najbolje snage ne samo dio tog pokreta nego i dio njegovih avangardnih snaga. Pa isto tako kao što je logično da najbolji kulturni i teoretski pregaoci aktivno sudjeluju u tim historijskim borbama i kao članovi političke avangarde, jer nisu samo teoretičari, pisci ili naučnici — nego ljudi mnogostranih mogućnosti i vezani za svoju historiju, tako je isto logično da komunističke par-tije i savezi okupe sve najbolje talente iz svih slojeva radnih ljudi, jer bez toga ti savezi ili partije ne mogu do kraja i s maksimalnom efikasnošću da izvrše svoju misiju historijske avangarde.

Komunizam kao takav društveni totalitet, u kojem postoji intenzivno prožimanje pojedinih sfera života, a ne njihova izolacija, u kojem je svaka sfera sudionik općeg kretanja i ujedno odgovorna ne samo za sebe nego i za cjelinu — jedino i može biti ona nova i historijski superiorna društvena formacija.

U tim odnosima i shvaćanjima uloge i značenja pojedinih sfera postoje i u nas još mnogi nedostaci i anahronizmi. Mi smo već odavna prevladali mit da je demokracija sinonim za višepartijnost, kao i mit da je socijalistička demokracija uspostavljena samim time što socijalistička država proglašava da je njome uspostavljen najviši tip demokracije i slobode. Ali se isto tako teško privikavamo čak i na neke značajne i bitne teze našega programa, kao i na raznovrsnost kritičke misli koja mora, naravno, kao i sve druge, da poznaje i promašaje. Još se uvijek olako odnosimo prema nabacivanju raznim političkim epitetima i još uvijek nedovoljno shvaćamo da je u takvim kritičkim nastojanjima i dijalozima neadekvatan odnos mahanje crvenim barjačićima administrativnih mjera. Vlast je u komunizmu usmjerena protiv historijski prevladanih i svrgnutih snaga i onih koji krše pozitivne zakonske propise. A historijsko pravo komunista na društveni angažman, na obranu svojih stavova nitko ne može osporavati, ukoliko ne krši osnovne norme i smisao komunizma.

U tom pogledu, ako uzmemo u obzir i sve naše nedostatke, ograničenosti, neadekvatna reagiranja itd., mi smo učinili i činimo značajne korake naprijed. Ako se podsjetimo na uvjete naše revolucije, na zaostalost naše zemlje, na vladajuće koncepcije u komunističkom pokretu u periodu staljinizma, koje i danas u mnogim pokretima predstavljaju veliki problem, na naše poslijeratne teškoće, međunarodne odnose itd. — onda mirno možemo kazati da su jugoslavenski komunisti i Savez komunista bili na visini historijskog zadatka. Uza sve to bilo je i mnogo subjektivnih grešaka, ograničenosti i neuspjeha. Bit će ih i ubuduće, to je razumljivo. Historija nije prirodni proces koji se može predviđati u detalje, nego složeno tkivo ljudskih odnosa u kojem je glavni akter svjesni i

slobodni čovjek. A još složeniji su putevi revolucija koji nikad nisu bili ukrašeni bulevari za dokone šetnje i ugodna čavrljanja.

Zato ćemo još uspješnije rješavati sve te probleme ako postignemo što veće prožimanje (što ne isključuje i određene sukobe) svih sfera društva i ako naši stavovi, koncepcije i revolucionarna praksa budu rezultanta mnogovrsnih napora, htijenja, kritičke svjesti i slobodne, žive, kulturne i radne atmosfere.

(1965)

**nekoliko misli o humanitetu
u teoriji i historijskoj praksi**

Sasvim je sigurno da se o ovako širokoj i za čovjeka presudnoj temi može u jednom referatu naznačiti samo neka od pitanja.

Može se reći da je jedno od najvažnijih čovjekovih misaonih nastojanja bio pokušaj i stalna težnja da definira samoga sebe. A kako je njegov odnos prema samom sebi bio i bit će uvijek zavisan od nivoa određene ljudske prakse (pod kojom podrazumijevam ljudsku aktivnost na svim planovima njegove egzistencije) — mi u koncepcijama čovjeka i humaniteta imamo i jasnu sliku čovjekova rasta i napora da bude čovjek. Od koncepcije čovjeka kao zoon politikon — iz kojeg kruga je jedan dio čovječanstva bio isključen — preko raznih utilitarističkih, pragmatičkih do racionalističkih i transcendentalnih ovaj čovjekov napor bio je najeminentnija strana i svakog stvarnog filozofskog interesa. Ta velika težnja spoznaje humanuma, bila je pretpostavka organiziranja jedne ljudske zajednice koja će samim tim izgubiti sve atribute ne-ljudskog.

Koliko god je mnogo šta u tim nastojanjima bilo utopističko i iluzorno bilo je ujedno ljudsko, a to već znači mnogo.

Međutim, ovaj napor i mukotrpno koračanje toliko su bili prožeti do danas neljudskim, protuljudskim, dakle i nehumanim da se često javljaju spektička pitanja da li historiju uopće možemo promatrati kao progres humaniteta, tj. kao ostvarivanje jednog humanuma koji sam po sebi i može da bude i samo ideal.

Odgovoriti na ova pitanja, pa makar i približno, makar historijski relativno, možemo samo uz uvjet posjedovanja nekih kriterija za sagledavanje onog što nazivamo »ljudskim«.

Dozvolite mi da naznačim neke moguće aspekte sagledavanja ovih pitanja. Bez obzira na forme u kojima se odvijao dosadašnji ljudski život: gentilni i plemenski sukobi, klasna ugnjetavanja, nacionalni ratovi i istrebljivanja, razni oblici alienacije ljudske ličnosti, nesnosne forme postvarenja i fetišizma — sve dakle što čovjeka prati do današnjeg dana — cjelokupni ovaj historijski dance macabre ima i drugu stranu svoje medalje. »Lukavstvo historijskog umna« kao da se ovdje pokazuje, nasuprot svemu prije rečenom, u razvijanju onih kvaliteta koje zovemo ljudskim par exellence i koji ga sve više udaljavaju od nagonske i instinkтивне prošlosti. Sve etape, različite i raznovrsne po svojoj suštini, čovjek je mogao prevladati samo time što je i *samog sebe razvijao*. Dok jedni sagledavaju taj razvoj u progresu njegove svijesti, duha epoha, moralne svijesti, proizvodnih snaga i odnosa (usko ne-marksistički shvaćeno) — suština tog razvoja je u promjenama i razvoju samog čovjeka kao stvarnog historijskog subjekta, »supstancije« i »samosvijesti« historije.

Historijski nivo razvoja proizvodnje tj. preobrazbe prirode i ljudskih međusobnih odnosa — ujedno je i historijski nivo cjelokupne njegove historijske prakse, pa prema tome i nivo njegove kreativnosti: materijalne, duhovne, umjetničke itd.

Bez obzira u kakvim se historijskim formama ovaj proces odvijao, alienantnim formama parcijalizacije ili postvarenja — čovjek je u savladavanju pojedinih epoha ispoljavao uvek nove strane mnogostranosti svoga vlastitog bića. Kriza ljudskih odnosa je upravo i nastajala na onim čvornim tačkama historijskog razvoja kada je čovjek (bez obzira koja društvena klasa ili grupa) osjetio ili spoznao da mu stari društveni odnosi onemogućavaju realiziranje određenih kreativnih mogućnosti, na ekonomskom, političkom ili kojem drugom planu, a pretežno na svima zajedno.

Historija nam tako pokazuje da je čovjek, upravo kao biće prakse, ujedno i biće mogućnosti, polivalentno kreativno biće koje upravo — kao historijsko biće — nikad ne može biti do kraja definirano. Čovjek nije odrediv nekim jednom zauvijek i na isti način formiranim suštinskim snagama, jer su i njegove biološke suštinske snage (osjetila, um, osjećanje itd.) uvijek dane kao ljudske, historijski transformirane i određene. Čovjekovo uho ili oko u raznim historijskim konstela-

cijama i različito »čuje« i »vidi« tj. različito doživljava, te su mogućnosti i apercepcije i kreacije takvog polivalentnog bića beskrajne.

Mogućnosti, prema tome, kreiranja vlastitog historijskog svijeta su čovjeku beskrajne, kao i mogućnosti doživljaja te kreacije. Te ono specifično ljudsko što ostaje od prvih početaka racionalne misli glavni čovjekov problem, kao i kriterij za to ljudsko, *možemo sagledati upravo u tom razvoju i oslobođanju čovjekovih polivalentnih mogućnosti, njegove sestrane kreativnosti, dakle i svih onih historijskih odnosa koji tokom vječeva ruše pojedine prepreke tom procesu.*

U koncepciji čovjeka kao totalnog čovjeka — a nepodnošljivost jednoličnih, monotonih, neinventivnih operacija koje uzimaju cijelokupno radno vrijeme čovjeka samo ukazuju na čovjekovu polivalentnost — daje nam mogućnost sagledavanja i ocjene historijskog procesa, koliko su oni doprinosili oslobođanju ljudskih mogućnosti ili ih sprečavali.

Koncepcija totalnog čovjeka, kako je poznato, nije statička koncepcija, zbir njegovih moći, nego dinamička koncepcija koja logično slijedi iz koncepcije i činjenice prakse, osjetilno-intelektualne preobrazbe svijeta. Pa isto tako onaj filozofski i ljudski ideal ostvarivanja zajednice koja će omogućiti svestrani razvoj svakog pojedinca, može ukazati samo na mogućnost aproksimacije tom idealu, na jedan proces koji isto tako nema »historijski« svoj kraj, kao ni historija.

Ako na ovaj način sagledavam u osnovi problem humaniteta, onda ne bih nikada suprostavljao suvremenu viziju humaniteta (na pr. socijalističkog) svemu ostalom kao privaciji. Svaka epoha, ukoliko je ostvarila nove horizonte i mogućnosti razvoja ljudskih snaga — ima svoju neponovljivu veličinu. Svaka takva epoha je jedan određeni historijski humanum. Svaka je razvijala nove kvalitete ljudske kreacije, odnosa i svijesti i time pridonosila, bez obzira u kakvim nerazvijenim oblicima i odnosima, kreiranju i razvijanju one zajednice koju zovemo ljudskom, ili društvenom ili historijskom. Upravo je zato jedan od konstitutivnih momenata humaniteta, njegovog modernog poimanja, stavljanje u centar naših misli i brige — čovjeka. Od nekadašnjih fetiških odnosa čovjeka prema onostranosti, preko njegova divljenja prirodi (još u

Spinozinoj amor dei intellectualis) do spoznaje veličine ljudskog stvaralaštva prošli su vjekovi. Ali ne uzaludni. Čudesnost ljudskog djela, bez obzira koje epohe, antičke ili renesansne, prosvjetiteljske ili suvremene jasno nam govore koliko čovjek odmiče od naturalnog, neposredne zavisnosti od prirodne jednoličnosti, ponavljanja i koliko raznovrsnost novog i radost stvaranja novih svjetova nauke, umjetnosti itd. postaje sve bitnija crta ljudskog, humanog.

Ne treba nas pokolebati u toj spoznaji veličine ljudskog činjenica da se cijelokupan ovaj proces oslobođanja ljudskih mogućnosti, čovjekove kreativnosti odvijao često i neki put presudno negiranjem upravo čovjeka, nebrojenim žrtvama ili u raznim formama alienacije i parcijalizacije čovjekove ličnosti. Dok god je *oskudica* u elementarnim potrebama postojala, dok god je postojala na osnovama privatnog vlasništva izrazita nesigurnost biološke egzistencije — jednom riječi, dok god je nivo ljudske prakse bio nizak — veća ili manja dominacija nagonskih prehistorijskih snaga njegova bića bilo je prepostavka njegova opstanka.

Mi te epohe zbog toga ni ne možemo osuđivati. Barbarstvo određenih situacija, niski nivo ljudske egzistencije i svijesti, uvjetovali su i barbarska sredstva u rješavanju osnovnih egzistencijalnih problema. Ali nas zato mora više čuditi kada se danas, kada je nauka već riješila osnovne materijalne probleme čovjekove egzistencije, kada je snaga ljudske kreativnosti stvorila ono što je do nedavna bilo nezamislivo — da se i danas veoma teško, a negdje i nikako ne mogu usvojiti konceptije da barbarska sredstva nisu više adekvatna našem stupnju humaniteta i svijesti o čovjeku kao glavnom subjektu i objektu humanuma; da se i danas mnogi teško oslobođaju naslijedenog duha militarizma, rasizma i šovinizma, tih najvidljivijih ostataka barbarske ljudske prošlosti.

Iz ovog što je dosad rečeno bit će jasnije ono što u ovom predavanju želim posebno naglasiti kao one bitne momente pojma humaniteta, s obzirom na suvremenu praksu historije, bez kojih bi daljnje rješavanje ljudskog problema bilo u pričnoj mjeri iluzorno; prvo je pojam samoupravnosti, drugo pojam koegzistencije.

Kada navodim da je kategorija samoupravnosti jedan od bitnih momenata suvremene koncepcije humaniteta onda mi-

slim na najnoviju historijsku praksu čovjeka koja nedvosmisleno pokazuje da se čovjek osjeća u jednoj ambivaletnoj poziciji: s jedne strane ima već prilično jasan uvid kakve sve mogućnosti moderna nauka i tehnika pruža čovjeku za njegovo oslobođenje kako od odnosa zavisnosti tako i njegove totalne parcijalizacije i postvarenja, a s druge strane neosporna je činjenica da je velikim dijelom puki objekt tehnokratskih ili birokratskih grupacija i sila prisiljen još uvijek da svoj život vezuje uz monotoniju proizvodnog procesa, tražeći sve moguće izlaze iz takve depresivne situacije.

Taj osjećaj ambivalencije izraz je protivrječja suvremenog civilizacije. Dok naučni rezultati već danas omogućuju razvijenim nacijama radikalno skraćenje radnog dana, onog carstva nužnosti o kojem je govorio Marx, zamjenjivanje već i komplikiranih radnji automatskim strojem, sebični interesi pojedinih monopolskih grupacija i militarističkih krugova, podgrijavajući nacionalnu netrpeljivost i nacionalističke pretenzije, stvaraju permanentnu situaciju nepovjerenja, labilnosti i zaoštrenosti. Ogromna sredstva koja bi mogla poslužiti dalnjem oslobođenju čovjeka od podložnosti tom carstvu nužnosti — upotrebljavaju se još uvijek za čovjekovo uništenje.

Ako je ovakva situacija nekad izgledala normalna — danas je ona više nego abnormalna. Naučna, tehnička i uopće umna sredstva u čovjekovim rukama danas mogu uspješno rješavati barem osnovne materijalne probleme čovjeka. Tako ideologije »životnih prostora«, »viših rasa«, »branitelja civilizacije« itd. ostaju puke mistifikacije, zastarjele misaone i ideološke sheme koje ne rješavaju ni jedan važniji problem niti jedne nacije, nego samo dovode svijet na rub katastrofe.

Suvremeni čovjek, bez obzira koliko je ova svijest masovna, jasna i prezentna, osjeća se u cjelokupnom ovom previranju nemoćnim da određuje svoju sudbinu. Dok je on s jedne strane tvorac i stvarni subjekt ovog historijskog procesa — njegov socijalni položaj, rascijepljeno društvo na vladaoce i vladane čine ga još uvijek samo historijskim objektom. On je ne samo sredstvo proizvodnje nego i obično sredstvo politike. Posljednji svjetski ratovi i drugi mnogo manji — samo ilustriraju tu nehumanu situaciju i suvremenog čovjeka.

Ova situacija suvremenog čovjeka još uvijek proizlazi iz jednog temeljnog paradoksa: da je sfera proizvodnje (u najširem smislu te riječi) odvojena od sfere raspolažanja tom proizvodnjom. Bez obzira da li je taj paradoks dan u okviru kapitalističkog proizvodnog odnosa, ili modernijeg državno-kapitalističkog ili etatističko-birokratskog u nerazvijenim fazama socijalizma.

U svakoj od tih situacija nemoguće je dosljedno provođenje onog humaniteta koji je već danas, naglašavam, na ovom stupnju razvoja čovječanstva moguć: a to je poštivanje čovjekove ličnosti, postavljanje čovjeka kao stvarnog cilja a ne sredstva, dokidanje rasnih, nacionalnih, vjerskih itd. netrpežljivosti i neprijateljstava, i — ono što je najvažnije, omogućavanje svestranog razvoja polivalentnog čovjekova bića. Iz tih razloga nastajanje ideje samoupravnosti označava obogaćivanje ideje humaniteta jednom kategorijom koju bismo mogli danas nazvati kategorijom kat'égzohén.

Suvremena historijska praksa, postepenim realiziranjem ideje samoupravnosti u mogućnosti je da riješi oba prije navedena bitna problema: prvo, diskrepanciju između proizvodnje i upravljanja proizvodnjom, koja se na političkom planu očituje kao protivrječnost između vlasti i onoga s kojim se vlada i drugo, samim tim radikalno se pospješuje daljnje oslobađanje čovjeka i njegovih kreativnih mogućnosti.

Ideja samoupravnosti (naravno u modernom obliku i smislu) ima svoju osnovu u određenoj historijskoj situaciji koju nazivamo građanskim društvom, i u jednoj novoj koncepciji humaniteta koja označava negaciju mnogovjekovnih i ustaljenih koncepcija o čovjeku i njegovoj prirodi. Dok je na osnovi te koncepcije građanski čovjek vršio svoju historijsku misiju time što je proklamirao slobodu privatnog vlasništva i političko pravnu slobodu individuuma, što je bila veoma značajna historijska tekovina neophodna za nesmetani razvoj jedne nove historijske epohe, dakle jednog novog historijskog načina proizvodnje — humanitet u Marxovoј koncepciji proizlazi iz već jedne nove historijske konstelacije koja je karakterizirana poznatim protivrječnostima i paradoksima kapitalističkog načina proizvodnje.

Sagledavajući historijski proces in toto, možemo zaključiti da je nivo suvremene historijske prakse čovjekove dosegao

onaj stupanj kada čovjek ne želi više biti puko oruđe određenih snaga, niti parcijaliziran kakvim ga je suvremena tehnokratska mašinerija stvorila. Prema tome ideja samoupravnosti nosi u sebi zahtjev da na sadašnjem stupnju civilizacije čovjek, a ne samo jedna grupacija, postane stvarnim subjektom historije.

Konsekvensija ovog zahtjeva je svakako i prevazilaženje političkog karaktera dosadašnjih društava koja su uvijek poznavala barem dvije osnovne kategorije ljudi: vladare i podanike. Koncepcija samoupravnosti dokida politiku kao uređenje sile i inauguriра organizaciju društvene zajednice u kojoj se čovjekova razmjena materije s prirodom i međusobni odnosi neće vršiti pod pritiskom jedne određene grupacije, bez obzira da li klasne, tehnokratske, birokratske ili bilo koje druge. Budući da ta ideja nosi u sebi historijski zahtjev za dokidanjem posebnih ekonomskih i društvenih privilegija određenih grupacija, pa prema tome i posebnih interesa određenih vladajućih snaga — ideja samoupravnosti označava i težnju da se već jednom dokine identifikacija parcijalnih interesa pojedinih društvenih slojeva s interesima društva kao cjeline. A to povlači za sobom mogućnost radikalnog preorientiranja proizvodnje, skraćenje radnog dana, oslobođanje čovjeka od monotonosti i zaglavljenosti jedne jedine životne funkcije. Historijski gledano — ideja samoupravnosti nosi u sebi povijesni zahtjev daljnog razvijanja ljudskih mogućnosti, novih dimenzija ljudskog bića koje mu suvremenii nivo historijske prakse omogućuje.

Već sama činjenica razvoja suvremene nauke, automacije, elektronike itd. postavlja pred ljudsku zajednicu daleko odgovornije zadatke nego što se često i prepostavlja. Neminovna perspektiva skraćenja radnog dana zahtijeva da pripremamo čovjeka za mnogo kompleksnije i odgovornije odnose u kojima će imati i vremena i potrebe da aktivno učestvuje u upravljanju svojom društvenom zajednicom. Ali to pretpostavlja i svestranije razvijenu ličnost, polikulturalno obrazovanje, dokidanje parcijalizirane ličnosti da bi tim historijskim zahtjevima mogla odgovarati.

Nalazimo se prema tome pred jednom historijskom etapom, sigurno dosad najznačajnijom: etapom stvaranja, formiranja jedne nove historijske ličnosti. A to je nemoguće postići dok

god se silom drže čitave klase, nacije ili grupacije u položaju historijske maloljetnosti.

Kako vidimo kategorija samoupravnosti ni u kojem slučaju nema prvenstveno politički smisao, nego eminentno filozofsko-antropološki, humanistički. Na sadašnjem stupnju razvoja čovječanstva ona nosi u sebi mogućnost prevladavanja onih protivrječja i prepreka koje sprečavaju slobodniji, snažniji i humaniji razvoj čovjeka kao polivalentnog bića. Upravo zato, a to želim posebno naglasiti, realiziranje ovog momenta, ove kategorije moderne, marksovskе ideje humaniteta — čitava je historijska epoha i proces.

Ona već i dosad gotovo ima vjekovnu historiju. Ako se podsjetimo da se rađa još u mладенаčkim Marxovim spisima 40-ih godina prošlog stoljeća, ona svoju prvu realizaciju doživjava već u herojskim danima pariške komune. Ona svoju dalju teoretsku fundaciju dobiva u mnogim djelima značajnih marksista, a pokušalo se i realizirati u burnim danima nakon prvog svjetskog rata. Neobično mi je dragو da mogu danas, ovdje u Austriji da navedem napore austrijskih socijalista, koji su u 1919. god. inaugurirali razvoj radničkih savjeta i time pokazali da im je ova ideja bila historijski prezentna. Na ovom mjestu, mislim, nije potrebno posebno i nadugo obrazlagati da je ideja samoupravnosti doživjela svoju pravu historijsku renesansu u jugoslavenskoj socijalnoj praksi, počam od 1951. pa dalje i da je koncepcija samoupravnosti postala okosnica i temelj društvenog uređenja i dalnjeg društvenog kretanja jugoslavenskog socijalizma.

U razdoblju staljinizma, naime, ova centralna ideja marksizma bila je u potpunosti »zaboravljena«. Rezultat je to bio jedne sasvim krive orijentacije koja je u državi vidjela osnovnu polugu socijalizma, osnovnu kategoriju. Bio je to već izraz jedne etatističko-birokratske deformacije socijalizma sa svim poznatim konsekvenscijama na društvenom i personalnom planu: ekonomskoj i političkoj alienaciji, fetišizmu države i vođe itd. Fetišizacija države, pretpostavka da je samo država (kao birokratska, organizirana sila) u stanju da upravlja svim osnovnim društvenim procesima ima i imat će slične posljedice s obzirom na ignoriranje radnog čovjeka, oslobođanje njegovih kreativnih mogućnosti bez obzira da li se radi o socijalizmu ili državnom kapitalizmu.

Uza sve to, s obzirom na historijsko realiziranje ove humanističke koncepcije, nalazimo se još u vijek u prvim stadijima tog procesa. Nemoguće je sagledati sve puteve i krivulje daljnog tog razvoja, kao što je nemoguće sagledati silinu ljudskog stvaralaštva koju će sobom donijeti oslobođena samoupravna ličnost nove historije. I ovaj proces će imati niz svojih etapa, teškoća i problema, jer sam po sebi označava čitavu historijsku epohu. Već samo ispreplitanje državno-političkog sa samoupravnim predstavlja čitavo jedno historijsko razdoblje.

Druga kategorija modernog pojma humaniteta, inače rezultat najnovije historije — jest kategorija koegzistencije.* .

I oko ovog pojma, kao što je u vijek slučaj kad se radi o novim značajnim koncepcijama koje se suprotstavljaju dotad ustaljenim shvaćanjima, postojala su i postoje još danas mnoga razmimoilaženja. Od shvaćanja da se radi samo o povremenoj političkoj taktici do shvaćanja da je riječ o staroj lenjinskoj koncepciji odnosa u suvremenom svijetu.

Treba odmah istaći da ni jedno ni drugo ne odgovara stvarnosti. Misao o koegzistenciji je misao novog vremena te u procesima i strukturama suvremene historije i historijskih odnosa, kao i novim koncepcijama o čovjeku ima svoju osnovu. Time ne želimo reći da se ideja koezistencije, pod raznim nazivima a najviše pod pojmom »vječni mir« nije i prije pojavljivala. Dapače, bila je ona značajna preokupacija mnogih velikih misilaca, filozofa i humanista koji su u svojim istraživanjima bitno ljudskog uočavali u ovoj koncepciji značajni ljudski moment. U vezi s tim s osobitim zadovoljstvom mogu konstatirati da je uz druge narode i njemački narod imao mnoge značajne humaniste i da iz pera jednog od njihovih najvećih klasika, Immanuele Kanta, potječe i poznati spis »Zum ewigen Frieden«.

Isto tako ne želim kazati da Lenjinova misao nije bila bitno humanistička. Naprotiv.

Međutim, kolikogod su nekadašnje ideje o miru bile izraz dubokog humanizma kojim su bile prožete dotične ličnosti — ona je s obzirom na realnu konstelaciju historijskih snaga i odnosa bila još u vijek samo jedan humanistički zahtjev i

* Vidi opširnije o ovom pitanju u »Praxis« br. 1/1964.

u tim razdobljima neostvarljiva. Isto tako, koliko god je osnovna intencija Lenjinove historijske prakse bila dokidanje ekonomsko-političke alienacije čovjeka — Lenjin nije mogao zastupati tezu o koegzistenciji kao nečem historijski realnom, kao bitnoj platformi svoje historijske akcije, jer je i tadašnji stupanj razvoja kapitalizma, nauke i svijeta uopće bio još uvijek u fazi međunarodnih konflikata i nemogućnosti uspešnijeg rješavanja unutrašnjih ekonomsko-političkih problema. Podsjetimo se samo na veliku križu od 1929. godine i još veću — drugi svjetski rat.

Da ova bitno humanistička koncepcija postigne historijsku realnost tj. realnu mogućnost njena ostvarenja bile su potrebne mnoge promjene koje su uglavnom najnovijeg datuma. Da je ova kategorija humaniteta, istaknuta od jugoslavenskih marksista i afroazijskih rukovodećih snaga u Bandungu, mogla da postane deviza gotovo većine zemalja svijeta, bile su potrebne neke historijske pretpostavke po kojima se suvremena historija bitno razlikuje od one prije tridesetak godina.

Prvo, razvoj suvremenog kapitalizma u pravcu državnog kapitalizma omogućuje tim zemljama da savladaju neke unutrašnje protivrječnosti koje klasični kapitalizam nije mogao riješiti. Ali, to se postizava uz jasnu tendenciju strukturalnih promjena u tzv. klasičnom kapitalizmu.

Druge, stupanje na historijsku scenu niza socijalističkih zemalja kojima je osnovna zainteresiranost stvaranje jednog novog svijeta ljudskosti. Bez obzira na dosadašnje insuficijencije, socijalizma bez ovog humanističkog momenta uopće ne bi izvršio svoju historijsku misiju.

Treće, snažni procesi dekolonizacije, formiranje novih oslobođenih zemalja, koje nakon vjekovne potčinjenosti stoje pred krupnim zadacima unutrašnje izgradnje, što bržeg rješavanja problema ekonomsko-kulturne zaostalosti, za što im demilitarizacija svijeta, miran razvoj i međunarodna suradnja pružaju najbolje perspektive.

Četvrti, grandiozan napredak nauke uopće koji je u mnogočemu prevazišao prosječnu svijest suvremenog čovjeka. Ali tim svojim razvojem, a posebno oslobođanjem nuklearne energije, stvaranjem razornih sredstava o kakvima ljudski um nije ni pomiclao — odlučno su stavili suvremenog čovjeka pred

dilemu: život ili uništenje, što snažno djeluje na razvoj i promjene u strukturi svijesti i psihologije današnjeg čovječanstva. Možemo ujedno i reći da bez ovog momenta, jednog od najvažnijih, moralna svijest i odgovornost mnogih vladajućih snaga ne bi bile dovoljna garancija prevladavanja njihovih sebičnih materijalnih interesa.

Ovo su samo ukratko oni najvažniji momenti u procesima suvremenog svijeta koji su tek u ovom našem historijskom vremenu veliku misao međunarodnih humanih odnosa učinili ne samo historijski vjerojatnom, nego i realno mogućom.

Suvremena misao humaniteta bez ove kategorije bila bi iluzorna. Ona označava pobjedu ratia, bitno ljudskog, nad atavizmom instinkata razaranja, uskogrudne lične ili nacionalne sebičnosti i samodostatnosti. Ona u našem revolucionarnom vremenu označava zapravo i revolucionarnu misao. Mogli bismo reći: misao i ostvarenje mira je i suvremena najdublja ljudska revolucija.

(1965)

**antropološki element
materijalističkog shvaćanja historije**

Ova tema koja u jednom koreferatu može biti samo zacrtana, sačinjava po mom mišljenju srž, nove Marxove kocepcije historije.

Stjecanjem okolnosti, a i na osnovi nekih poznatih Marxovih tekstova, u marksizmu XX vijeka, kako u socijaldemokraciji II Internationale, tako i u staljinističkom periodu, materijalističko shvaćanje historije (što je za mene mnogo adekvatniji termin od historijskog materijalizma)¹ dobivalo je oštре, pa čak i prevlađujuće mehanicističke ili ontologističke elemente i interpretacije, što je i teorijski i praktički imalo dalekosežne negativne posljedice.

Mehanicistička jednostranost dovodila je čak do koncepcija ekonomskog materijalizma (na što su već ukazivali Labriola, Plehanov) ili jednostavne mehanike odnosa infra i super-

1

Ako je jedna od bitnih karakteristika dijalektičke metode »historičnost«, onda su pojmovi »dijalektički« i »historijski« utoliko jednakí ukoliko prvi obuhvaća u sebi drugi. Zato reči: »dijalektički materijalizam« i »historijski materijalizam« znači izraziti nešto što se barem dijelom poklapa. Naprotiv pojam: »materijalističko shvaćanje historije« nam jasno govori o jednoj novoj koncepciji historije (koja je naravno i dijalektička) koja je isto tako filozofska koncepcija historije kao što je i sastavni dio sociološke interpretacije historijskog fenomena. Ali kad se pravi spomenuta razlika tako da se historijski materijalizam uzima kao dio marksističke filozofije i u tom dijelu razmatraju problemi: klasa, nacije, socijalne revolucije, socijalizma i kapitalizma kao sistema itd. tada se sasvim promašuje smisao filozofskog interesa i rješavanja problema. Ti se problemi mogu zadovoljavajuće rješavati samo sociološkim istraživanjem i metodama, a ne filozofskom metodom apstrakcije.

strukture (protiv čega je naročito polemizirao s historijskog i političkog stajališta Lenjin, s filozofskog naročito Lukács i Korsch).²

Ontologistička interpretacija, da spomenem samo Kautskyja, Buharina ili Staljina — smatrala je da je eksplikacija historije izvršena jednostavnom primjenom dijalektičkog materializma na historiju. Cjelokupna historija pretvarala se u određene zakone, ili posebne historijske zakone ili dijalektičke primjenjene na historiju — te se time mislilo da je trijumf nauke dostignut kad se historijski determinizam gotovo izjednačio s makrokozmičkim.

Ne samo da se gubio iz vida totalitet historije, nego se mimoilazilo i krupno pitanje historijske zakonitosti, koja se ne može svesti niti na makrokozmičku niti na statističku. Gubilo se iz vida da je centralna tačka historije čovjek ili, kako reče Engels, sviješću obdareni ljudi, još više — da je historija čovjekova historija, da je historija svakog »elementa« historije opet historija čovjeka (umjetnost, nauke, filozofije itd.), njegove proizvodnje i samoproizvodnje — jednom riječi njegove prakse u najširem smislu riječi. Samo iz toga već se jasno vidi da je upravo antropološki element bitni dio materijalističke interpretacije historije.

Interpretacija Marxove koncepcije ponajčešće se svodila na koncepcije odnosa proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa, baze i nadgradnje — iz čega su se zatim izvodile ostale kategorije. Ne polazeći od čovjeka, prvenstveno kao određenog društvenog odnosa, previđalo se da je bitni »element« proiz-

2

Poznato je da je već Antonio Labriola polemizirao protiv teorije faktora u svom djelu »O materijalističkom shvaćanju historije«, i da je povodom tog djela Plehanov u polemici sa Mihajlovskim također oštrosuprotstavio Marxovu koncepciju historije raznim teorijama faktora. Tom prilikom je Plehanov posebno naglašavao da je socijalno-historijski faktor obična apstrakcija, kojom različite strane društvene cjeline dobivaju izgled odvojenih kategorija. Lenjin je također oštroskritizirao interpretaciju lidera socijaldemokracije, posebno Kautskyja, koji su jednostavnim ekonomskim determinizmom negirali oktobarsku revoluciju kao socijalističku. Nešto kasnije Lukács u svom djelu »Historija i klasna svijest«, a K. Korsch u djelu »Marksizam i filozofija« naročito su oštroskritizirali vulgarno materijalističko shvaćanje, naglašavajući posebnu kategoriju totaliteta kao prepostavku za razumijevanje Marxove koncepcije.

vodnih snaga čovjek, a isto tako i proizvodnih odnosa, isto tako baze kao i nadgradnje, da se u »kategoriji« čovjek nalazi ključ za razumijevanje historije kao i za realiziranje određenih historijskih mogućnosti.

Treba naglasiti da je i sam Marx u izvjesnom smislu pojednostavio ovaj problem u inače izvanrednom i pregnantnom predgovoru kritici političke ekonomije. Isto tako da nije njegova veličina i osnovna značajka što je samo otkrio ulogu ekonomskog faktora u historiji (u kategorijama proizvodnih snaga i odnosa) i na tome izgradio svoju koncepciju, kako ga jednostrano interpretiraju već jedno stoljeće mnogi marxisti i nemarksistički sociolozi i filozofi. Takva interpretacija nužno svodi Marxa na jednog od zastupnika teorije fakta, pa su jedni taj odlučujući faktor vidjeli u biološkoj konstituciji čovjeka, drugi u psihološkoj, treći u geografskim okolnostima itd.

Marx je navodno vidi u ekonomskim momentima. Tipičan način izrazito nedijalektičkog načina mišljenja, toliko stranog Marxu, načina mišljenja koje ne vidi totalitet historijskog, nego samo neke strane tog totaliteta.

Njegova veličina je u tome što je shvatio historiju kao djelo čovjeka, a čovjeka kao ensemble društvenih odnosa i društvo kao ukupnost, kao totalitet (naravno totalizirajući kako bi rekao Sartre) materijalnih i duhovnih elemenata. A u tom totalitetu prvi je s njemu svojstvenom oštrinom i pregnantnošću uvidio i istakao materijalni i socijalni momenat — proizvodne snage i odnose — kao onaj konstitutivni momenat tog totaliteta koji mu ne samo daje puninu nego i opipljivost materijalnosti koja podliježe i naučno-egzaktnoj eksplikaciji. Otkrivajući dakle značenje ekonomskog momenta Marx nije nikada »zaboravio« prvo, da je i sam taj ekonomski momenat zapravo sam čovjek i proizvod čovjeka i drugo, da je društveni život kompleksniji od onog što kategorija ekonomske proizvodnje pokazuje. Kod Marxa možemo naći mnogo tekstova da bi se ovo potvrdilo. Dati ćemo samo jedan iz »Njemačke ideologije«, koja kao djelo u najvećoj mjeri potvrđuje gornje tvrdnje: »Stanje je dakle slijedeće: određeni individuumi, koji na određeni način proizvode, stupaju u određene društvene i političke odnose. Empirijsko promatranje mora empirijski, bez svake mistifikacije i spekulacije, u svakom pojedinačnom slučaju pokazati povezanost društvenog i

političkog raščlanjivanja s proizvodnjom. Društveno uređenje i država stalno proizlaze iz životnog procesa određenih individualuma; ali ovih individualuma, ne takvih, kakvi bi mogli izgledati u svojim ili tuđim predodžbama, nego kakvi su u stvarnosti, tj. kako djeluju i materijalno proizvode, dakle, kako djeluju u određenim materijalnim okvirima, pretpostavkama i uvjetima nezavisnim od njihove samovolje.

Proizvodnja ideja, predodžbi, svijesti prije svega se neposredno prepiće s materijalnom djelatnosti i materijalnim odnosom ljudi — jezikom stvarnog života. Predočivanje, mišljenje i duhovni odnosi ljudi pojavljuju se ovdje još kao neposredan izliv njihova materijalnog odnošenja. Isto vrijedi i za duhovnu proizvodnju, kako se ona ispoljava u jeziku politike, zakona, morala, religije, metafizike itd. jednog naroda. Ljudi su proizvođači svojih predodžbi, ideja itd., ali stvari, djelatni ljudi, kakvi su uvjetovani određenim razvitkom svojih proizvodnih snaga i njima odgovarajućeg odnosa do njegovih najudaljenijih formacija. Svijest ne može nikada biti nešto drugo do svjesno bivstvo, a bivstvo ljudi je njihov stvarni životni proces. Ako se u svakoj ideologiji ljudi i njihovi odnosi pojavljuju obrnuti glavačke kao u cameri obscuri, onda ovaj fenomen proizlazi isto tako iz historijskog procesa njihova života, kao što obrnutost predmeta na mrežnjači oka proizlazi iz njihova neposredno fizičkog procesa života.³

Cjelokupna sociološka koncepcija Marx-a izvire i logično slijedi iz njegove filozofske. A idealističku i materijalističku diskrepanciju subjekta i objekta Marx je riješio koncepcijom prakse. Ovdje Marxova filozofska i sociološka koncepcija direktno prelaze jedna u drugu, isprepliću se i imaju zajedničke momente te je gotovo nemoguće (i to je prilično jalov posao) u potpunosti ih razgraničiti. Jer aktualna filozofska problematika nužno uvire svojim konsekvenscijama u sociološku, kao što i neke bitne pretpostavke postavljanja sociološkog problema imaju svoje korijene u filozofskoj interpretaciji i shvaćanju historije i čovjeka. Problem čovjek — povijest eminentno je filozofsko pitanje, te se s nepravom

3

K. Marx — F. Engels, Njemačka ideologija. U »Rani radovi«, Zagreb 1961, str. 347—348.

filozofsko razmatranje povijesti u marksizmu često smatralo nefilozofskim zadatkom.

Shvativši da fundamentalni filozofski problem odnosa subjekta i objekta ne možemo na zadovoljavajući način riješiti, uključujući tu i konstruktivizam Hegelove filozofije identiteta, ukoliko ne shvatimo centralnu ulogu čovjeka u tom odnosu, pri čemu obje kategorije dobivaju bitno nove interpretacije — Marx je dosljedno tog čovjeka shvatio i kao realnog subjekta tog odnosa, pa prema tome i realnog subjekta historije. Shvativši da je »sav društveni život u suštini praktički« (VIII teza o Feuerbachu) taj Marxov čovjek, naravno uvjek i kao određeni čovjek, prestaje da bude samo proizvođač ideja i svijesti, nego postaje i proizvođač i osnovnih pretpostavki svog materijalnog života.

Njegova historija je permanentno mijenjanje svijeta, kako prirodnog tako i društvenog, socijalnog, idejnog. On ne može mijenjati taj svijet, a da ne mijenja i svoje ideje o tom svijetu i obratno: on ne može mijenjati ideje o sebi i svijetu a da ne mijenja i sam svijet.

Totalitet ljudske prakse obuhvaća prema tome isto tako proizvodnju materijalnih dobara, proizvodnju socijalnih odnosa kao i proizvodnju svijesti. Historijski realitet ima svaka od ovih strana ljudske egzistencije; ne samo realitet, nego i historijsku djelotvornost. Jer svaka od tih strana je jedan od načina čovjekove egzistencije, pa prema tome niti jedan nije za čovjeka manje relevantan.

Ako čovjeka shvatimo i kao biološko biće, onda je naravno zadovoljavanje određenih bioloških potreba (hrana, stan itd.) primarni zadatak čovjekove prakse. Ali — čovjek kao biće već visokorazvijene društvene prakse daleko je odmakao od tih primarnih potreba. Dapače, omogućivši da one postaju razumljiva pretpostavka, koja više ne predstavlja naročiti proizvodni i društveni problem — druga strana njegova bića postaje za njega sve primarnija, nove historijske potrebe, koje s pravom dobivaju epitet stvarno ljudskog, specifično i eminentno ljudskog, stupaju kao osnovni zahtjevi i preokupacije na historijskoj sceni čovjekovoj. Bogatstvo čovjekova života ne možemo dakle svesti na buržoasku ekonomsku kategoriju posjedovanja, nego na stvaranje bogatstva ljudskog

svijeta i omogućavanje što šire participacije pojedinca u toj kreativnoj sferi ljudske egzistencije, u tom svestranom polivalentnom izrazu bogatstva ljudskog bića.

Isto tako u tom kontekstu totaliteta čovjekova historijskog života, gdje je čovjek taj totalni proizvođač, dana je mogućnost jedne stvarne dijalektičke interpretacije odnosa njegova društvenog bivstva i društvene svijesti. Kasnija formulacija Marx-a da ne određuje društvena svijest društveno bivstvo, nego da društveno bivstvo određuje društvenu svijest postaje do kraja i pravilno razumljiva tek iz prethodnih napomena.

Budući da je u filozofiji dobrog dijela marksizma XX st. prevladavala gnoscološka koncepcija odraza kao osnovna spoznajno-teoretska koncepcija marksizma, gornja formulacija se naravno jednostavno i jednostrano protumačila kao odraz društvenog bivstva u društvenoj svijesti, smatrajući da je time dokazan materijalizam i u interpretaciji historije.

Kako je kategorija prakse fundamentalnija filozofska kategorija marksizma, a ona sadržava u sebi i elemente odraza, Marxova misao može samo iz tih horizonata da bude pravilno eksplisirana, što opet ukazuje na fundamentalni značaj antropološkog elementa u materijalističkoj interpretaciji historije. Praktički oblikujući svoj društveni život, ili svoje društveno bivstvo (kako bi rekao Marx, a to znači prvenstveno svoje društvene odnose), praktički mijenjajući prirodu i svoj socijetet, historijski čovjek i *misli* tu svoju praksu, te svoje odnose, to svoje bivstvo. Sviest je svjesno bivstvo, kaže Marx. I u tome je srž pitanja i rješenja. Upravo zato što se tu ne radi o nekakvim podređenim i nadređenim sferama, hierarhijama, nego o čovjeku koji proizvodi i misli, ili još tačnije proizvodeći misli, taj historijski čovjek ne može oblikovati svoj historijski život, a da nema svijest o tom životu i oblikovanju. A kako je i sam taj historijski život kompleksan i polivalentan, mnogostruko strukturiran podjelom rada, staleškim, nacionalnim, državnim itd. odnosima i ta čovjekova svijest o tom društvenom bivstvu je mnogostrana, različita i često veoma suprostavljena jedna drugoj, tako da i govorimo o različitim tipovima društvene svijesti.

A kako čovjek misli te svoje odnose i probleme, kakva je njegova svijest o društvenom bivstvu zavisi naravno prven-

sivo od konstelacije društvenih odnosa, mesta pojedinca i grupa u tim odnosima, ali često i o individualnosti pojedinca, njegovim intelektualnim i karakternim osobinama.

Genetski gledano, formiranju određene društvene svijesti prethodi svakako određena društvena konstelacija ekonomski odnosa, ali i cjelokupni totalitet društvenih odnosa i svijesti. Svim tim strukturama društvenog bivstva svijest je svakako determinirana. Ali, kako koja generacija, a pogotovo pojedinci formiraju svijest o svom društvenom bivstvu nije jednoznačno određeno. Kako ljudi shvaćaju i formiraju svijest o suprotnostima i konfliktima svoje društvene strukture determinirano je u prvom redu društvenim položajem tih grupa, ali ne samo njime.

Kompleksnost antropološkog elementa historije, tj. najvažnije njene komponente — čovjeka — ukazuje uvjek na jedan reziduum koji se ne može do kraja svesti na samu strukturu i položaj čovjeka u njoj. Utoliko i formulacija da je čovjek ukupnost društvenih odnosa ne daje potpuni odgovor o čovjeku, ličnosti. U tom smislu je Sartre duhovito primjetio da je tačno da je P. Valéry građanski intelektualac, ali da svaki građanski intelektualac nije P. Valéry.

Toj činjenici pridonosi još jedan važan momenat historijske strukture: njena polivalentnost, složenost i zato postojanje više realnih mogućnosti historijske akcije čak i u smjeru jedne jedine historijske tendencije razvoja.

Kojim putovima rješavati određeni historijski problem oduvijek je bilo i centralno pitanje čovjekove historijske akcije. I upravo zato što se ne radi o jednostavnoj zakonitosti niti jednostavnom determinizmu, pitanje historijske zakonitosti (uključujući pri tom ostale kategorije kao što su historijska mogućnost, sloboda itd.) postaju problemi od presudnog značenja za materijalističku interpretaciju historije. A to je pak sa svoje strane razlog da je čovjekovo osmišljavanje određenih historijskih situacija, njegova svijest o njima također od prvenstvenog značenja za njegovu historijsku akciju. Pa tako, kao što god je čovjek taj koji stvara svoje društvene odnose, kreira proizvodne snage i odnose, mijenja prirodu i sama sebe — kreira i svoju vlastitu svijest o svojim odnosima, konfliktima i izlazima iz određenih situacija. Svojom

sviješću anticipira i svoju akciju, te svijest — historijski gledano — kako god može biti sekundarna, može biti i primarna s obzirom na historijski empirijski realitet.

Odnos bivstva i svijesti se ontički i historijski ne poklapa. Ontički — bivstvo prirode prethodi bivstvu svijesti. Historijski — bivstvo svijesti je izraz društvenog bivstva, osmišljeno društveno bivstvo, jer je svijest kako već rekosmo svjesno bivstvo. Ali, historijska čovjekova svijest je u odnosu prema svom bivstvu u daleko samostalnijem i specifičnijem odnosu. Aktivitet svijesti samo je druga strana aktiviteta ljudske prakse, a čovjek ne može anticipirati svoju praksu, pa prema tome i svoju historijsku akciju nego svojom sviješću, pa je zato i kategorija budućnosti bitna i konstitutivna kategorija ljudske historijske prakse, kako su to ustalom i neki suvremenici filozofi s pravom istakli.

Ovdje sam htio samo potcrnati i upozoriti kako su koncepcije o svijesti kao epifenomenu materijalnih odnosa sasvim nedijalektički interpretirale kompleksnu strukturiranost društvenih odnosa, i kako su sve te strane čovjekova bića konstitutivne njegovu historijskom životu, te potcjjenjivanje bilo koje od njih nužno dovodi ili do jednostranih mehanicizama i ontologizama ili subjektivizama i voluntarizama.

Za čovjekovu progresivnu historijsku akciju, ne samo danas nego i u svakoj daljnjoj budućnosti, adekvatni pristup, adekvatno sagledavanje kompleksnog polivalentnog društvenog organizma njegovo je životno pitanje broj jedan. Materijalističko shvaćanje historije otvorilo je svakako novu etapu u razvoju ljudske svijesti o čovjekovu historijskom životu. Ali svaki, daljnji razvoj ove koncepcije nemoguće je bez sagledavanja uloge i centralnog mesta antropološkog momenta u toj koncepciji.

(1966)

aktualnost marxove misli

Gоворити данас о Marxовој мисли, након толиких контроверза и дивергенција у штављањима, интерпретацијама и покушајима реализација његове мисли — наизглед је немогуће. Али, довољна су и досадашња искуства да се устврди како је свако парцијално прilaženje Marxu завршавало неуспјехом, занемаривање неких важнијих страна његове мисли деформирало комплексност, филозофску цјеловитост и fundiranost njegovih концепција.

Da je Marxova misao u centru pažnje naše epohe, da je jedni do kraja usvajaju a drugi u cijelosti odbacuju — nije nepoznato. Isto tako da su se nakon Marxa razvili i razvijaju mnogi drugi filozofski, sociološki, politički, ekonomski i dr. sistemi koji ne vrše tako neznatnu ulogu u dalnjem razvoju svremenog svijeta.

Prema tome, ако шхватимо Marxa цјеловито, moramo najotvorenije postaviti пitanje: да ли након свих ових теоријских и практичких искустава дaje Marxova misao dovoljne елементе за филозофску концепцију svijeta i čovjeka, која нас данас може задовољити, као и за критичко освjetljenje историјских противрjećja i уједно за револуциоарно историјско акцију. Или, другачије рећено, да ли поновна valorizacija Marx-a i svega poslije njega rezultira spoznajom o Marxovoј мисли kao centralnoj мисли današnjice ili ne?

У име Marx-a se толико тога учинило i pozitivnog i negativnog, да је у разматранју овога пitanja izvjesna primarna metodička skepsa neophodna. Isto tako, u ovakvim разматранјима која имају dalekosežне posljedice, treba odbaciti svaku sentimentalnost, apriornost i nekritičnost, jer ukoliko netko

želi postupati upravo u Marxovu duhu onda takvi postupci protivrjeće njegovim shvaćanjima i teorijskim postupcima, da ne govorimo o neznanstvenosti takvog postupka uopće.

Bila bi svakako zanimljiva detaljnija analiza i komparacija najvažnijih filozofskih dostignuća posljednjih pedesetak godina sa Marxovim koncepcijama. Uza sve dužno poštovanje golemim misaonim naporima, sposobnostima i određenim rezultatima, mislim da niti jedna od tih koncepcija i sistema nema takvu jedinstvenu sveobuhvatnost i historijsku djelotvornost kao Marsova, bez obzira što ova posljednja i nije dana sistematski zaokružena.

Fenomenološki pravac, toliko suptilan u svojim analizama sfere svijesti, ostaje ipak u biti jedan tip idealističkog transcendentalizma kome je bitna regija historijske prakse zatvorena, i ne daje zato dovoljne kritičke osnove za razumijevanje sadašnjice i njenog prevladavanje. Nije niti čudno da su svi značajniji mislioci, koji su prošli fenomenološku školu i bili Husserlovi učenici, svojim originalnim doprinosom napustili okvire fenomenologije.

Najsveobuhvatniji i najiscrpniji je i do danas ostao Hartmannov realistički pluralizam. Njegova sveobuhvatnost i razrađenost bili su omogućeni karakterom samog sistema, tj. njegovom eklektičnošću. Ona je omogućavala Hartmannu da iskoristi rezultate različitih sistema i da razvije sfere bivstva jedne pored drugih. Upravo zato je i jedan od fundamentalnih problema ostao u potpunosti neriješen — problem njihove veze. Problem bivstva pretvorio se u problem bivstvujućeg, vjekovna težnja ljudskog uma da prebrodi parcijalnost, odvojenost sfera morala je u ovom sistemu da ostane također nezadovoljena.

Mnogo je dublji i jedinstveniji Heideggerovom pokušaj koji međutim isto tako u biti zakazuje na svom transcendentalizmu, koji uvijek (i kod velikog Hegela) empirijsko pretvara u transcendentalno i svojim određenjem egzistencijala zatvara put za razumijevanje ključnih pitanja suvremenog čovjeka.

Razne forme egzistencijalizma suviše su subjektivističke, bez šire filozofsko-historijske osnove, tako da je konkretnije ulaganje u goruća pitanja vremena iziskivalo i prelaženje preko uskih horizonata egzistencijalizma, kao što je bio slučaj npr. kod Sartrea.

Ovim kratkim osvrtom, da ne govorim posebno o raznim strujama neopozitivizma, filozofije jezika itd. koje su još dale je od tih kompleksnih problema čovječanstva — ne mislim davati nikakvu definitivniju valorizaciju navedenih pravaca, nego samo ustvrditi da te filozofske koncepcije nisu dale jedan takav sistem kategorija koji bi ipak mogao da zamijeni bitne Marxove.

Za razumijevanje čovjeka i njegove historije, raznih procesa i situacija u kojima se čovjek nalazio, njegovu vezanost za prirodu ali i njeno prevladavanje, kreiranje izvanrednih djela ali i sumornih neljudskih situacija, sitnih egzistencija, ali i herojskih historijskih podviga, tako raznolikih i krajnje protivrječnih manifestacija jedinstvene ljudske »prirode« — mislim da ni danas ne samo da nisu prevaziđene, nego da su neophodne Marxove kategorije prakse kao bivstva čovjeka, Marxova kategorija dijalektičkog historizma, shvaćanje historije kao ljudske historije i ujedno totaliteta ljudske kreativnosti, kategorije humanizma i alienacije, slobode i kritičnosti, revolucionarnosti itd.

Za razumijevanje čovjekove prošlosti i suvremenih zbivanja, kao i za pokušaj transcendiranja historijske danosti, ove kategorije su nam daleko jača misaona oruđa od bilo kojih kategorija prije navedenih mislilaca ili filozofske pravaca. One nam jedine daju dovoljnou osnovu (ali samo osnovu, a pitanje iscrpljivanja fenomena je uvijek problemsko pitanje) za kritičko sagledavanje suvremenih procesa, onoga što je čovjeku najvažije i primarno.

Kad govorimo o toj strani Marxove misli, koja je neotuđiva i neshvatljiva bez fundamentalne filozofske, ne treba smetnuti s umu da Marx ne odbacuju samo apologeti kapitalizma, nego i većina socijaldemokrata, laburista i mnogi drugi koji se smatraju socijalistima. Svodeći kompleksnu Marsovu misao na teoriju revolucije, podrazumijevajući pod tim prvenstveno oružani prevrat, nadalje na teoriju klasne borbe — mislili su i misle da se sa Marxom jednostavno završava kada se ukaže da je oružana revolucija (netko misli i revolucija uopće) u razvijenim kapitalističkim zemljama bespredmetna i da je visoki razvoj tehnike i visoki nivo života problem klase također učinio bespredmetnim. Kad još nasuprot tome ukazuju na realizirano »društvo blagostanja« kao već dosegnuti socijalizam — mistifikacija postaje potpuna.

Treba odmah naglasiti da su staljinističke koncepcije markizma išle na ruku prije navedenim shvaćanjima. Jer, svodeći Marxa na teoretičara proizvodnih snaga, klasne borbe, revolucije i diktature proletarijata uvjetovali su također jedan odnos prema Marxu koji je nužno parcijalan, neadekvatan i promašen. Fundamentalne Marxove misli nisu uopće danе u koncepcijama klasne borbe (to se znalo i prije Marxa), socijalne revolucije (i to je bilo poznato), niti diktaturi proletarijata (što je izvorno Marxovo), nego u određenim originalnim Marxovim koncepcijama čovjeka, historije, slobode, oslobađanja čovjeka, alienacije itd. koje su oni okviri unutar kojih jedino i možemo sagledati pravi smisao diktature proletarijata, njezinu historijsku uslovljenošć i prolaznost, njene pozitivne, ali i moguće negativne strane ukoliko se vladavina proletarijata pretvorí u vladavinu jedne organizacije koja misli da ima jedina pravo da govori u ime radničke klase.

Niti visoki nivo života radničke klase u razvijenim zemljama, niti tzv. društvo blagostanja, niti socijalizam upravljen neprikosnovenom etatističko-partijskom birokracijom ne mogu prikriti bitni fenomen današnjice — situaciju otuđenja i posvarenja, najamni odnos radnog čovjeka, njegovu egzistenciju kao sredstva, kao vladanog, kao neslobodnog da kreira svoju historiju i društvenu egzistenciju prema svojim interesima i koncepcijama.

S obzirom na Marxove historijske analize kao i današnje historijske procese, što možemo u najopćenitijim obrisima da ustvrdimo?

U prvom redu da se u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama razvijaju jaki procesi i tendencije državnog kapitalizma ili kapitalističkog etatizma, zasad sa jakim osloncem na finansijski kapital i vojsku, što ovim tendencijama daje ujedno zastrašujuće karakteristike. U većini socijalističkih zemalja još su uvijek dominantne etatističke koncepcije i tendencije, što lako može dovesti i do jačeg petrificiranja ovih formi i ujedno stvaranja specifičnih historijskih struktura barem za suvremenih historijskih period. Treća linija razvoja suvremenog svijeta jest tendencija prevladavanja političke i ekonomske alienacije suvremenog čovjeka izgradnjom društva na samoupravnim principima, pri čemu se naravno te tendencije oštro sukobljavaju sa etatističkim birokratizmom. Četvrta linija razvijaka jesu kompleksni, svojevrsni i

novi procesi u nerazvijenim zemljama kojima modeli razvijenog kapitalizma ili Marxove humanističke misli ne mogu dati teorijsku osnovu za osvjetljenje njihove situacije.

U ovako kompleksnoj, beskrajno složenoj strukturi i razvoju suvremenog svijeta Marxov teorijski skalpel nam još uvijek može najbolje poslužiti za analizu ovog komplikiranog historijskog tkiva. S obzirom na sve ove situacije i kretanja nužno je postaviti pitanje: da li se u suvremenoj historiji razvija jedna nova socijalna stvarnost koju Marx nije predviđao?

Da Marx nije mogao pretpostaviti neke historijske procese koji su se odvijali u ovom stoljeću, to je sasvim jasno. U potpunosti se historijska kretanja, naročito pojedinačni fenomeni i ne mogu predviđati. Složenost historijskih interakcija, novih situacija itd. pomjerilo je tokove historije na onim mjestima na koja se u 19. stoljeću nije moglo računati.

Poznato je da je Marx mislio da će socijalizam započeti u najrazvijenijim zemljama i odmah time postati dominantan sistem u svijetu. Već sam imao prilike da o ovome momentu pišem i da ukažem na logiku ovakvog razmišljanja, iako se ono nije ostvarilo. Međutim, veoma su važni zaključci koje je Marx iz toga izvlačio (Engels, naravno, također).

U prvom redu, radeći i razvijajući svoje ideje nakon revolucije (1848) kao njemački emigrant u Engleskoj, Marx je buduće procese sagledavao iz perspektive ekonomski i politički tada najrazvijenije zemlje ne samo Evrope, nego i svijeta. Demokratičnost odnosa bila je takva da je Marx kao emigrant mogao ne samo da u buržoaskoj zemlji zastupa komunističke ideje, nego i da direktno piše i polemizira protiv one iste vlade i režima koji mu je dao azil. Iz takvog jednog političkog konteksta Marx nije mogao pretpostavljati da bi se mogao razvijati bilo kakav socijalistički sistem koji bi priječio slobodu izražavanja ne samo protivnicima socijalizma, nego i samim socialistima i komunistima.

A ovaj moment je povezan s jednim drugim i važnjim: pretpostavljajući prođor socijalizma u ekonomski i politički najrazvijenijim zemljama, gdje je i radnička klasa najjača i najizgrađenija, Marx je pretpostavljao da će diktatura proletarijata voditi brzoj transformaciji društveno-ekonomskih odnosa, a time i bržem odumiranjem državno-političke sfere kao jedne od dominantnih sfera čovjekova otuđenja. Jer, akcent

koji su Marx i Engels davali socijalizmu, ili još tačnije prvoj fazi komunizma, nije bio jačanje političke sfere, nego jačanje novih socijalnih odnosa sa sve većom dominacijom asocijacije slobodnih proizvođača, znači sa sve većim ingerencijama samoupravnog radnog čovjeka u svim sferama društvenog života.

Dosadašnja historija je išla u priličnoj mjeri drugim tokovima. Najrazvijenije zemlje nisu doživjele radikalne socijalne transformacije, nego su preko oštih unutrašnjih i vanjskih kriza dovele do sve veće dominacije državne, političke sfere i naučno-tehničkim progresom do stvaranja tzv. države ili društva blagostanja. Ako ovaj moment ima svoju drugu stranu u nepredviđenom jačanju vojnog potencijala navedenih država, onda možemo predočiti koliko je i ta strana djelovala na određene procese i koncepcije u socijalističkim zemljama. Ostvarila se, dakle, barem za ovaj historijski period, jedna specifična situacija u razvoju kapitalizma koju Marx nije predviđao. Ali — da li je time i njegova bitna misao postala neaktualna? Iako je time ostvaren značajan korak u napretku čovjeka — da li su eo ipso realizirane i čovjekove mogućnosti ovog historijskog momenta? Ne izražava li njegovo blagostanje samo drugu stranu jednog historijskog pasiviteta, nemoći da sudbinu historije a time i svoga života uzme u svoje ruke, bespomoćnu ukotvљenost u svemoćnom državno-birokratskom mehanizmu! Nije li prema tome Marxova misao o prevladavanju suvremenih oblika alienacije upravo i za ova društva najaktualnija!

Osim ovog pitanja, na koje svakako potvrđno odgovaramo, postavlja se još jedno. Da li je s obzirom na dosadašnja iskustva razvoja kapitalizma i kapitalističkog etatizma, kao i socijalističkog etatizma — Marxova vizija samoupravnog društva, dokidanja političke i ekonomske alienacije u ovom historijskom periodu utopija? Da li će, drugim riječima, iz određenih historijskih razloga i uzroka (neke već znamo, a neke još ne) birokratsko-etatskička i tehnokratsko-etatskička struktura i u samom »socijalizmu« postati dominantna za dulji historijski period i time postati na neki način pendant isto takvoj strukturi i suvremenom razvoju državnog kapitalizma?

Na ovo se decidirani odgovor, mislim, ne može dati. Možemo odgovoriti decidirano samo jedno: da su historijske moguć-

nosti organiziranja jednog stvarno socijalističkog društva kao samoupravnog društva, dakle i mogućnosti prevladavanja političko-ekonomskе alienacije čovjeka u današnjem razvijenom svijetu realne. Da se takvim nastojanjima i tendencijama suprotstavljaju moćne etatističke suvremene formacije, blokovska razjedinjenost svijeta, još uvijek suprotni interesi u drugim dijelovima svijeta, unutrašnje birokratske i tehnokratske snage itd. to je više nego jasno. Ali, ako je marksistička misao u čemu je problem oslobođenja radničke klase i suvremenog radnog čovjeka uopće, prema tome u čemu je stvarna aktualnost Marxove misli, onda je njihov zadatak i beskompromisna, konstantna, uporna i samoprijegorča borba za pobjedu jedinog i stvarnog načela socijalizma: samoupravnosti radnog čovjeka, a to znači strukturiranje cjelokupnog društva kao samoupravne zajednice.

Prema tome, upravo zato što je Marxova misao dala osnovne filozofske pretpostavke za razumijevanje pitanja o oslobođenju čovjeka, o ostvarenju totaliteta ljudskog bića, ona je i misao borbe protiv položaja čovjeka kao podanika i najamnika, protiv svemogućih i bilo kojih sfera koje sputavaju i porobljavaju ličnost. Upravo zato je ona i misao naše epohe, najaktualnija misao suvremenog svijeta.

(1967)

država i partija u socijalizmu

Ova tema spada u ona fundamentalna pitanja socijalizma o kojima se tokom ovog stoljeća nebrojeno puta raspravljalo, o kojima su postojale i postoje oštре kontroverze i bitno različita stajališta pojedinih marksista, komunista pa i čitavih pokreta. Mislim da je po sebi razumljivo, da s obzirom na širinu i složenost ove problematike, ovom prilikom ne želim dati niti historijski prikaz svih ovih diskusija, polemika i kontroverza, niti »utvrđivati« tačan stav osnivača marksizma itd., nego, u vezi s konkretnim iskustvima socijalističkog pokreta u ovom stoljeću, a posebno i našeg jugoslavenskog, naznačiti neke daljnje probleme i moguće solucije.

S obzirom na ishodišnu tačku ove problematike spomenimo najkraće samo ovo: poznato je da su od Marxa i Engelsa nadalje, uključujući tu veliki broj najznačajnijih marksista (Lenjin, Gramsci, Lukács, Tito itd.) osnovne teze u vezi s postavljenim pitanjem o državi i partiji u socijalizmu bile: prvo, država mora u socijalizmu odumirati i drugo, partija jest avangarda i vodeća politička snaga i u socijalizmu, ali ne i tutor nad radničkom klasom, ne »nosilac« novog društvenog uređenja, socijalizma, što može i treba da bude sama klasa. Historijski kontekst i perspektive iz kojih su, naročito Marx i Engels, sagledavali i teorijski rješavali ovaj problem, bili su takva konstelacija radničkog pokreta i država u svijetu, a posebno u Evropi, da su Marx i Engels prepostavljali:

prvo, da će socijalizam pobijediti u prvom redu u najrazvijenijim kapitalističkim zemljama, što bi zatim silinom socijalističkog procesa djelovalo na preobražaje i u ostalim slabije razvijenim zemljama. U takvoj, naravno, konstelaciji,

država kao određena stila gubi svoje političko i vojno značenje, te bi i proces odumiranja mogao mnogo brže i bezbolnije napredovati;

drugo, oni su ovaj problem sagledavali također iz fundamentalnijeg, filozofsko-humanističkog aspekta, koji se, samo po formulacijama, donekle gubi u kasnijim spisima, ali im je ipak, za onoga tko razumiće smisao njihova djela, osnova bez koje se njihova misao uopće ne može do kraja razumjeti. A to stajalište, koje su oni mnogo puta jasno istakli, jest da se kod svih parcijalnih organa društva, pogotovo organa sile, koji nadomještavaju čovjeka kao pojedinca i društvo u cjelini, radi o formama otudenosti čovjeka, grupe, klase. Budući da su i država i partija takve neophodne historijske forme i samom proletarijatu, revolucija ih ne može odjednom dokinuti, ali mora inicirati, što je njen najdublji i najodsudniji historijski akt, proces njihova odumiranja.

To su bili u najkraćim crtama teorijski i praktičko-politički okviri za razumijevanje njihovih značajnih misli o ovom problemu. (Ovdje moramo naravno ispustiti i neke druge pretpostavke i okolnosti koje objašnjavaju ovaj stav).

Poznato nam je da je proces nastajanja socijalizma dosad išao drugim putom, da se odvijao na drugim historijskim područjima nego što su to prepostavljali osnivači marksizma. Međutim, iako je taj proces bio započeo u nerazvijenoj Rusiji, sa slabim demokratskim i građanskim tradicijama, Lenin nikada ni teorijski ni praktički (koliko je bilo moguće u tim nemogućim danima i godinama građanskog rata) nije odustajao od koncepcije odumiranja države, ostvarivanja samoupravnosti radnog čovjeka i demokratizma u partiji, toleriranja pojedinačne ili grupne opozicije u pojedinim, često i odsudnim pitanjima. I u takvim slučajevima samo je snagom argumenata i dobivenom većinom u partiji provodio svoje koncepcije.

Tek je era staljinizma dovela neke već i u prethodnom periodu prisutne procese i koncepcije (mislim na etatsko-birokratske i nedemokratske) do krajnjih konsekvencija i principa. Ne možemo ulaziti u analizu geneze ovih koncepcija, jer nam to nije zadatak, nego samo konstatirajmo da je staljinski period karakteriziran u ovim pitanjima tezom, prvo, da u socijalizmu klasna borba ne jenjava nego jača, te je iz tih

razloga kao i zbog kapitalističkog okruženja, potrebno da država u socijalizmu jača, a ne odumire; i drugo, da partija kao svjesna avangarda proletarijata mora da bude »monolitna«, što je u realnosti značilo da je princip demokratskog centralizma dobivao sve jače oznake centralizma, a sve manje demokratizma, da konačno i u partiji i u društvu, na osnovi političkog monopolia kao i monopolia nad sredstvima za javne komunikacije prevladaju administrativne i nasilne metode.

U ovom periodu u okvirima socijaldemokracije već u potpunosti prevladava teza parlamentarizma. Političko sagledavanje čitavog problema, vjera u mogućnost ostvarenja socijalizma »odozgo«, tj. preko buržoaske države — ostaje do danas credo socijaldemokracije. Ovo naglašavamo samo zato što se gotovo nikad ne vidi veoma važna zajednička komponenta socijaldemokratske i staljinističke koncepcije: obadvije ostaju *bitno na planu političkog*. Ovo je jedan od momenata koji u ovom izlaganju želim naročito akcentirati, posebno radi nekih pitanja koja slijede.

Ako pokušamo karakterizirati socijalizam ovih posljednjih nekoliko decenija, naročito od kraja dvadesetih godina, možemo konstatirati izrazitu *dominaciju političke sfere života*, što je imalo reperkusije ne samo na karakter društvenih odnosa i položaj individuuma u socijalističkim zemljama, nego, mislim, i na koncepciju borbe za socijalizam u komunističkim partijama u zapadnim zemljama.

Za ovu dominaciju političke sfere u socijalizmu, pa čak kad bi se radilo o dominaciji političke sfere zasnovane na širokim demokratskim principima, što nije slučaj, nema nikakvog opravdanja, ako, naravno, polazimo od izvornih marksističkih pozicija. Za Marxa su i država i partija ili apstraktna ili parcijalna zajednica, te nikad ne mogu zamijeniti društvenu zajednicu u cjelini. Za Marxa isto tako ove forme ne mogu nikada zamijeniti klasu u cjelini. Za marksizam je zato bitno pitanje socijalizma ne dominacija ove ili one parcijalne sfere života, nego izbjeganje u prvi plan »socijalne sfere«, takva promjena socijalnih odnosa u kojima se radni čovjek neće odnositi prema nekom drugom (na pr. državi) nego prema samome sebi i drugima kao upravljačima. Jednom riječi smisao ove koncepcije i historijske intencije jest strukturiranje cjelokupne zajednice na samoupravnom principu. To je jedini

princip koji znači korjenito prevladavanje starih historijskih struktura, najamnih odnosa, političke i ekonomске alienacije i bilo kojeg drugog fetišizma, dominacije parcijalnog i privilegiranog.

S obzirom na ovo historijsko iskustvo, nazovimo ga socijalnim iskustvom, treba odmah naglasiti da je socijalizam započeo svoju historijsku putanju gotovo bez ikakvih takvih tradicija. Osnovna iskustva bila su ili političke prirode, pri čemu su bila uglavnom koncentrirana u političkoj avangardi — partiji, ili socijalno-ekonomска pretežno u smislu borbe za skraćenje radnog dana, bolje uslove života, više nadnice itd. Iskustva u vezi s promjenama samih društvenih odnosa još u razdoblju kapitalizma nisu postojala, niti se do danas pokušalo bilo šta značajnije u tom pravcu učiniti.

Sve je to rezultiralo u teorijskoj insuficijenciji osnovnih revolucionarnih snaga suvremene historije. Radnička klasa ni u jednoj dosad zemlji nije bila svjesna svog osnovnog historijskog zadatka, te ni teorijski ni akcionalno nije bila kadra da kao klasa nametne korjenitiju promjenu proizvodnih i društvenih odnosa već u samim počecima razvoja socijalizma. Toga, dapače, nije bila svjesna niti politička avangarda radničke klase, koja je (osim u iznimnim slučajevima, i to ne cijela avangarda) kao politička organizacija nastavila svoju glavnu aktivnost u političkoj sferi i političkim sredstvima da usmjerava socijalističke procese. To je imalo kao posljedicu jačanje i dominaciju političke sfere društva — države i partije — a potiskivalo i često potpuno zanemarivalo preformiranje društvenih odnosa u pravcu samoupravnosti radnih ljudi.

Ne treba biti naročito lucidan pa da se uvidi da se iz svih ovih razloga osnovna protivrječnost u razvoju socijalizma mora manifestirati u tim dvjema oprečnim concepcijama i tendencijama razvoja: u tendenciji dominacije političke sfere i političkog monopolija upravljanja društvom i u tendenciji prevladavanja birokratsko-političkog upravljanja društvom i uspostavljanju samoupravnih odnosa, asocijacije slobodnih proizvođača, kako je to Marx pretpostavljaо. Međutim, s obzirom na to što je u socijalizmu barem u osnovi dokinuto vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, u najamnom odnosu se pri takvoj socijalnoj strukturi moraju naći osim radničke klase i gotovo sve druge grupacije, tako da navedeni antagonizmi moraju prožimati gotovo sve sfere takvog

socijalističkog društva. Isto tako je jasno da će se oni negdje ispoljavati u konkretnim reagiranjima na praktičke probleme poduzeća ili politike, negdje u teorijskim ili umjetničkim sagledavanjima egzistencijalnog problema suvremenog čovjeka.

Cjelokupna ova problematika kao i prikazani historijski proces i iskustva nužno su ostavili trag na suvremenim procesima borbe za socijalizam i u kapitalističkim i socijalističkim zemljama.

Što se tiče kapitalističkih zemalja poznato je da postoji izvjesna kriza klasično-političke borbe komunističkih i socijalističkih partija. U nekim zemljama, dapače i najjačim i najutjecajnijim, takav tip organizacije i politike gotovo i ne postoji. U drugima opet ova kriza pokušava se rješavati još uvijek samo na nivou politike, stvaranjem širih socijalističkih frontova i slično. Postavlja se pitanje: ne postoje li pred socijalističkim snagama i *druge*, historijski relevantnije mogućnosti mobilizacije i djelovanja u radničkoj klasi i ostalim rodnim grupacijama društva? Ne postoje li mogućnosti *premanja* onih socijalnih preobražaja koji se ni malo ne iscrpljuju zauzimanjem vlasti i nacionalizacijom sredstava za proizvodnju? Nije li, naime, naravno u suvremenim uslovima razvijene zapadne demokracije, prvenstveni zadatak socijalističkih snaga da već danas započnu borbu za organiziranje radnih ljudi kao samoupravljača, da postavljaju temelje one »asocijacije slobodnih proizvođača«, tj. temelje samoupravnog socijalizma što im je glavna historijska perspektiva i zadatak. Time bi se vidjelo da se borba ne iscrpljuje u političkim mobilizacijama masa, političkim akcijama, pa ni raznim socijalno-humanitarnim, nego da postoji još jedan temeljniji stratum društvene egzistencije čije preoblikovanje daleko odsudnije djeluje na sve ostale sfere društvenog života.

Koliko bi ovakvi savjeti ili komisije radnika u proizvodnji, prosvjeti, administraciji itd. imali neposrednog utjecaja, kontrole nad proizvodnjom, organizacijom posla, raspodjelom — u potpunosti je historijsko pitanje. Buržoazija je, historijski negdje prije a negdje kasnije, institucijom privatnog vlasništva imala već razvijene proizvodne odnose u krilu feudalnog društva. Razvoj modernog društva pruža mogućnosti da rad-

nička klasa sa svojim saveznicima započne stvaranjem onih formacija koje će jednom biti kadre da upravljanje društvom uzmu u svoje ruke. Na to, mislim, sili suvremene socijalističke snage u tim zemljama i činjenica sve snažijeg razvoja tehnološkog procesa (automatizacija i dr.) što će dovoditi do daljnog skraćivanja radnog dana, nove organizacije obrazovanja i kulture, povišenja kulturnog i obrazovnog nivoa i počestepenog dokidanja dosadašnje osnovne podjele rada. Socijalističke snage bi se pokazale zaista historijski insuficijentne, kada bi u perspektivi takvih društvenih preobražaja kormilo prepustile drugim društvenim snagama.

Što se tiče socijalističkih zemalja naznačena protivrječja i antagonizmi su već na pomolu, negdje u punom zamahu. Već sam spomenuo karakteristiku dosadašnjeg razvoja socijalizma: dominaciju i monopol političke sfere, koja je u većini slučajeva prerasla u tipično etatističko-birokratski monopol i dominaciju. U takvoj situaciji pred socijalističkim snagama stoji nekoliko zadataka:

prvo, da se spozna da samoupravljanje radnog čovjeka nije neka daleka etapa razvoja socijalizma (po nekima etapa komunizma), nego suština i smisao revolucionarnog preobražaja, začetak nove historijske epohe i permanentan socijalistički revolucionarni zadatak;

drugo, da sve političke ili tehnokratske mjere organiziranja i upravljanja socijalizmom, makar koliko one bile uspješne, ne dokidaju položaj radnog čovjeka kao objekta, kao onog kojem se upravlja. Filozofski izraženo, politička i ekonomска alienacija se ovakvim procesima ne prevladava, te se tako ne postizava željeno oslobođanje čovjeka u socijalizmu;

treće, da se jedna nova historijska renesansa, koja se već socijalizmom očekuje, ne može postići prenaglašavajem centralizma u političkoj sferi i samoj partiji, nego obratno — demokratizacijom; da ne samo filozofski, umjetnički, znanstveni i kulturni procesi ne mogu potpadati pod jurisdikciju političke sfere, nego da se dapače i sama politička sfera mora konstituirati u socijalizmu na demokratski način.

U vezi s ovim pitanjima nekoliko još napomena o našim vlastitim, jugoslavenskim problemima, teškoćama i dilemama. Ne treba posebno naglašavati da je konцепција samoupravljanja, dakle i odumiranje države, u osnovi barem pobijedila

kod najsvjesnijeg dijela radnih ljudi u našoj zemlji, dapače i kodificirana u najznačajnijim i političkim aktima, Ustavu i Programu SKJ.

U kontekstu ovih prilično složenih socijalnih i političkih pitanja i prilika, od posebnog su interesa, naročito s obzirom na temu referata, problem partije u sklopu razvoja samoupravnog socijalizma.

U vezi sa samoupravljanjem prije svega jednu malu digresiju. Postoje određeni kritičari s lijeva (na pr. u IV internacionali) koji smatraju da je ovo što postoji u Jugoslaviji gotovo »iluzija samoupravljanja« dok god ostaje na nivou poduzeća. Bez obzira što se može pokazati da im nisu poznati korijeni suvremenih naših procesa, treba odmah napomenuti da je iluzija takvo mišljenje koje pretpostavlja da jugoslavenski marксisti ne vide da je ovo samo jedan od koraka realiziranja historijskog programa i da ne shvaćaju da je strukturiranje cjelokupne zajednice na samoupravnom principu osnovna vizija i nit vodilja akcije najsvjesnijih snaga našeg društva.

Upravo ova okolnost određuje sasvim nov, historijski dosad ne-postojeći položaj, smisao i intencije vladajuće partije.

Svaka komunistička ili socijalistička partija koja ne inauguri procese samoupravljanja (ako oni nisu započeti neposrednom akcijom radničke klase) nužno utječe, u tom razdoblju, na petrificiranje etatističkih odnosa, produbljuje rasjec je između etatističko-političkih i ostalih radnih slojeva društva, sputava zamah i sužava neposrednu akciju i kreativnost društvenih snaga. Određene stagnacije i deformacije su nužna posljedica ovakvog razvoja kao i protivrječnosti o kojima je bilo riječi.

U obratnom slučaju nužno nastaju problemi razvoja ne samo samoupravne zajednice, nego i položaja, funkcije same političke organizacije. Inaugurirajući proces strukturiranja cjelokupne zajednice na samoupravnom principu — partija inauguri također i odumiranje parcijalne vlasti, dominacije političke sfere i politički monopol. Iako je i ova naša situacija još uvijek u prije navedenom smislu prijelazna, kada novi proces još nije završen, a stare strukture nisu odumrle, svejedno se pitanje partije (kod nas SK) kao stvarne avangarde tih novih procesa moralno postaviti svom oštrinom.

Osnovno pitanje ovog historijskog momenta postalo je: pretvoriti partiju, od dosadašnje vladajuće političke snage i njenе organizacije kao obične transmisije, u intelektualno-idejno i organizaciono sposobnog predvodnika naznačenog samoupravnog procesa.

Samoupravni procesi bez jačanja demokratizma, demokratskog donošenja odluka, sukoba mišljenja i interesa, formiranja većine i manjine kod gotovo svakog važnijeg pitanja — nemogući su. Još manje je moguća egzistencija avangarde takvih procesa, ako se i njen unutrašnji život ne zasniva na tom istom principu. Avangarda takvog procesa ne može biti skučenija, bojažljivija, netolerantnija i nesposobnija da izade iz određenih idejnih okršaja i kontroverza od one sredine kojoj bi trebala da bude avangarda. Kod toga želim istaći barem tri pitanja koja se nameću:

Prvo je teza da je ovakav demokratizam partijskog razvoja nemoguć bez postojanja više partija. Teza naizgled plauzibilna, ali historijski potpuno apstraktna. Ona je historijski neprimjerena ovakvom razvoju kao što je naš jugoslavenski iz više razloga: u prvom redu sukobi partija se odvijaju radi borbe za vlast određene grupacije, klase itd. U društvu koje inauguriра samoupravne procese, nije pitanje vlasti ove ili one političke partije, nego zapravo odumiranje takve vlasti, prevladavanje dominacije političke sfere društva. Iz toga sa svim jasno slijedi da bi takvi politički sukobi i aspiracije nužno jačali ponovo političku sferu društva. Prebacivanje težišta u rješavanju fundamentalnih pitanja na političku sferu, sa svim onim instrumentima, tehnikama i popratnim akcijama koje takva borba iziskiva, vodilo bi prije do jačanja birokratskih, a ne samoupravnih snaga. Samoupravnoj zajednici nije ni u kakvom interesu «mnogoženje» politike i političara čemu bi takva borba vodila i konačno (iako ovim nisu iscrpljeni svi argumenti) u našoj jugoslavenskoj stvarnosti, opasnosti nacionalističkih deformacija i utvara ovakvim procesima bile bi daleko pojačane, što također nije ni malo poželjno.

Mogao bi netko primjetiti i primijetit će, da ove opasnosti i nedostaci ovakvog procesa mogu postojati, ali da oni osiguravaju slobodu izjašnjavanja, mogućnost slobodnog opredjeljivanja i dokidaju politički i društveni monopol jedne par-

tije što uvijek može da bude osnova i razlog najrazličitijih deformacija i nesocijalističkih postupaka. U ovim prigovorima ima također istine, a postoje i historijska iskustva na koja se oni i odnose. Iako ovaj prigovor ispušta iz vida svim novu i specifičnu društvenu realnost o kojoj je sada riječ, tj. realnost samoupravlja, treba i o njima i te kako voditi računa u ovim razdobljima reorganiziranja partije. Pogotovo i zato što je, po mom mišljenju, moguće da se ova pitanja riješe a izbjegnu navedene opasnosti i nedostaci.

Drugo, navedena naša situacija nameće niz organizacionih pitanja o kojima se već prilično raspravljalo i gdje su neke osnovne intencije i stavovi nakon diskusija zacrtani, čemu ne bih imao nešto posebno pridodati.

Treće, suštinsko pitanje je kako iz svega dosad rečenog slijedi, pitanje daljnje demokratizacije i partije i društva u cjelini. Ako smatramo da je rješavanje ovog pitanja višepartijskim sistemom neprimjereno iz razloga koje sam naveo, moramo ga rješavati u ovom sklopu: partija — samoupravno društvo (još tačnije: razvijanje, izgrađivanje samoupravne socijalističke zajednice).

Kako je bilo već rečeno, partija u tom procesu ne može zastajati za društvom, jer bi se i u teorijskom, misaonim i akcijskom pogledu našla na repu zbivanja, te bi lako postala i kočnica tog procesa. Demokratizam u partiji međutim ne može značiti samo mogućnost i nužnost utjecaja svih organa partije na odluke i politiku partije, ne samo mogućnost i pravo na svoje mišljenje tokom donošenja odluka, nego i pravo da se, poštujući mišljenje većine, i dalje javno i unutarpartijski zalaže za određeni stav, kad je netko duboko osjeđačen u ispravnost svoga stava. Sve dotle dok praksa ne demantira većinu ili pojedinca ili grupu. Partiji u ovakvom historijskom momentu je od neprocjenljivog značaja da ima članove koji će s najvećom ozbiljnošću, dubinom analize i komunističkom zainteresiranošću osvjetljavati određene probleme društva i razvoja socijalizma i imati određena, što bolje fundirana mišljenja. U takvim okolnostima ne može se od dotičnog člana, koji sav stoji iza određenih analiza, zahtijevati da ih se jednostavno odrekne, jer se većina u određenom momentu s njima ne slaže. To je ujedno jedini put i način

da marksizam u potpunosti zadobije onu intelektualnu dimenziju za koju je na pr. staljinizam sve učinio da je diskreditira.

Daljnji uvjet ovakvog demokratskog procesa je i dokidanje monopolja nad masovnim komunikacijama, omogućavanje stvaranja slobodnog javnog mnjenja, omogućavanje da u određenim kontroverzama svaki socijalistički stav može doći do izražaja. Iako su i u ovom slučaju učinjeni prvi koraci, ni malo nisu dovoljni za procese koji slijede.

Mislim da su ova pitanja odsudna za što uspješniji razvoj onog historijskog procesa koji je naša zemlja inauguirala i koji nagovješćuje jedno suštinski novo čovječanstvo. Njihovim nerješavanjem zapali bismo u oštira protivrečja, kočili brže prestrukturiranje društva na samoupravnom principu što bi moglo dovoditi do akata koji za svestraniji socijalistički razvoj i daljnje oslobođanje ličnosti ne bi bili ni u kom slučaju poželjni.

(1967)

filozofija u našem vremenu

Čovječanstvo je u ovom našem vremenu već duboko ušlo u drugu polovinu dvadesetog vijeka. Prva polovina ostavila je iza sebe gorka i tragična iskustva — dva svjetska rata, ne-ljudske režime, koncentracione logore, posvemašno postvarenje čovjeka, depravaciju njegove ličnosti, i da ne nabrajamо sve moralne aberacije i deformacije kroz koje je čovjek prve polovine našeg stoljeća prolazio i morao prolaziti. A sve to u vijeku najvećeg napretka ljudskog urma, zamjernih rezultata i na pragu nesagledivih perspektiva.

Sve to pokazuje da je i nauka postala roba; da su učenjaci u svojoj predanosti takozvanoj »znanstvenoj istini« — što je ujedno pogodan paravan i izlika da se operu ruke pred historijom — postali isto tako roba na sveobuhvatnom modernom tržištu i dijelovi jednog ogromnog mehanizma koji služi ili privatnom ili državnom interesu. Osim izvjesnog broja časnih izuzetaka, svaki se sakrio iza svoje nacionalne i stručne tvrdave, zaboravljujući ne samo na internacionalizam nauke, nego i ne videći da ovo usko-nacionalno danas vodi do još veće svjetske kataklizme.

Ovaj talas nacionalnog i stručnog postrojavanja nije naravno mimošao ni filozofiju. Iako me sada u prvom redu interesira ona filozofija koju je inauguirao Karl Marx, ovi reci se neće uvijek ticati samo nje; jer su sudbine sadržajno različitih, ali istovremenih filozofija, danas slične.

Filozofija je, u ovoj sveopćoj podjeli rada doživila istu sudbinu kao i druge discipline. Postala je privilegij određenih specijalista; filozofija i filozofi postali su u izvjesnom smislu školski. Podjela funkcija iziskivala je specijaliziranje poj-

dinca u njegovoј struci; a kad su se filozofi ograničili u okvirima njihova specijalnog područja, počeli su filozofskim problemima prilaziti sve više na »objektivni«, vrijednosno-indiferentni, dakle »znanstveni« način, preciznije: pozitivistički. Jedan od razloga za takav tok stvari je položaj suvremenog filozofa u našem manipuliranom stoljeću: ekspert u svojoj struci, često mu nedostaje kontakt sa životnom praksom, i rijetko se osjeća odgovornim za konkretne ljudske sudbine. Sve je to utjecalo da se počeo gubiti, i često se izgubio, onaj istinski smisao filozofskog npora, da se izgubio i sam bitni objekt filozofskog interesa. Sto je filozofija više tendirala specijalističnosti i formalizmu — bez obzira da li u modernom neopozitivizmu ili dijalektičkom ontologizmu — presta-jala je da bude filozofija našeg vremena.

Kod toga su se učinila dva sudbonosna promašaja: prvo, smatralo se značajnim rezultatom kad se filozofija proglašila znanstvenom, i drugo, filozofija se rasplinula u beskrajnim pozitivističkim ograničavanjima na iskaze, stavove, zakone i sl. ili na sociološke kategorije (nacija, klasa, partija, država itd.). U vezi s prvim momentom, o kojem je već bilo počesto rijeći, ne smijemo izgubiti iz vida primum movens svake sadašnje velike filozofije, a to je nastojanje da misaono zahvati totalitet ljudske prakse i tu praksi shvati u sveobuhvatnom totalitetu bivstvujućeg. A ta intencija razlikuje se bitno od znanosti, koje i jesu znanost zato što parcijaliziraju nešto što je dano kao totalitet.

Ovim ne mislim negirati potrebu takvog parcijaliziranja, pa prema tome ni podcjenjivati znanost koja je tako nužno usmjerena. Samo se postavlja pitanje da li se time treba u potpunosti zadovoljiti. Je li učenjak samo nepristrani istraživač i analitičar jednog momenta bivstvujućeg, i treba li se on zadovoljiti jedino rezultatom tog istraživanja; ili je on također historijsko biće koje svakim svojim djelom participira na historijskom, pa prema tome mora zapitati i za historijske konsekvensije svoga istraživanja?

Može li, dakle, filozofija nalaziti svoje karakteristično obilježje u onom području koje je po sebi parcijalno, te ne može niti po metodi niti po intenciji da karakterizira smisao i intenciju filozofije? Zato se, naročito danas, postavlja zahtjev — da nauka bude filozofska. Ovo ima dvojaki smisao: prvo,

da se i sama nauka ne gubi u parcijalnom i empirijskom, nego da uvijek radi i na svojim teoretskim fundamentima, koji svaku nauku približavaju filozofskoj problematici — zato su opravdana nastojanja oko filozofije ili teorije prava, politike, prirodnih znanosti itd. I drugo, da se nauka pita za historijske konsekvensije svojih rezultata, da svojim grandioznim rezultatima ne služi uništenju i same ljudske egzistencije.

Danas je, dakle, daleko odsudnije pitanje da nauka bude filozofska, a ne filozofija znanstvena, jer ovo pošljednje ne gira filozofiju kao filozofiju. (Ovo, opet, naravno, ne znači da filozofija smije ignorirati rezultate nauke, jer ona ne može biti nezainteresirana za historijsko i bivstvujuće kao takvo, a nauka je bez sumnje jedan od najvažnijih momenata tog povijesnog totaliteta).

Ako je filozofija »duhovna kvintesencija vremena« (Marx) ili, kako reče Hegel, svoje vrijeme dano u mislima — ali, dodajmo, ne kao odraz postojećeg, nego kao njegovo kritičko samorazumijevanje, kao otkrivanje njegova smisla, kao intelektualna i racionalna projekcija kreativne, progresivne historijske prakse — onda ona ne može biti pozitivistička, niti u idealističkom niti u materijalističkom smislu. Tokom nekoliko decenija filozofija marksizma postala je institucionalna. U određenoj staljinističkoj atmosferi, koja još nije do temelja ispitana, izgubila je sve karakteristike filozofije našega vremena; ona je postala ancilla politicae. Jer, medij razvoja i života filozofije je sloboda, kako je još rekao Marx; a gdje nema slobode, uzleta smionog duha, ikarskog leta filozofske misli — s punom svijesti da u takvom letu može i mora opržiti krila — filozofija mora biti ili beživotna astrakcija koja na svakom koraku ukazuje na svoje sužanjstvo, ili pak revolucionarna filozofija koja u sebi nosi negaciju postojeće situacije.

Problem filozofije nije samo teorijsko i znanstveno pitanje, nego par excellence životno, historijsko. Filozofija ne rješava samo vječna pitanja čovjeka i bivstva, ona je, naprotiv, teorijski izraz historijskih muka čovjekovih kao i teorijski kompas, ne svakodnevno-pragmatički, bez kojeg se čovjek mora

gubiti u beskonačnom spletu empirije, svakodnevnih kontroverza i poraza, u svakodnevniim neljudskim situacijama, i zato naizgled besperspektivnom.

Poziv filozofa zato ne može danas da bude historijsko ograničavanje na formalnologičke, spoznajnoteoretske i filozofsko-prirodoznanstvene probleme kada suvremeno društvo, i kapitalizma i socijalizma, postavlja pred čovjeka tako goruća pitanja. Ići samo tim putem u filozofiji znači zapravo biti samo filozofski stručnjak, radnik samo na jednom sektoru ljudskog znanja. Ostajati unutar samo tih granica znači zapravo okrenuti leđa ljudskom i povijesnom, znači oportunizam, mirenje sa svim onim što je danas anahronično. Jednom riječi: pozivistički duh u filozofiji negira filozofiju kao takvu.

Kad je marksistička filozofija postala institucionalna, veoma je malo i gotovo ništa učinila, osim rijetkih iznimaka, da odgovori svom historijskom pozivu. Na jednoj strani su filozofski udžbenici i spisi puni divljenja prema jednom Brunu, Servetiusu, Morusu, Diderotu, Černiševskom ili Blanqui, koji su bili spremni i svoj život dati za svoj filozofski credo. Na drugoj strani se, međutim, šuti pred najočiglednijim zlopotrebama i u socijalističkim sistemima.

Zar nije jedan od osnovnih zadataka filozofske kritičke svijesti da optimalno utječe na svoje društvo radi ostvarenja onakvih odnosa koji su primjereni socijalizmu i društvu dva desetog stoljeća i koji će učiniti bespredmetnim kratkovidne procese pojedinim filozofima ili literatima koji su se usudili da izreknu kritiku, bez obzira da li tačnu ili netačnu? Ako se filozofi ne nalaze u prvim redovima bitke za ostvarenje samoupravnosti čovjeka, samoupravnog socijalizma, još jednom da ponovim: osnovne Marxove, Engelsove i Lenjinove zamisli — onda se ne samo nije shvatio smisao Marxove kritike kapitalizma i ljudske otuđenosti u takvom sistemu, nego se u tom slučaju njihova filozofija ne nalazi na nivou suvremenih historijskih zahtjeva i suvremenih historijskih mogućnosti.

Vidjeli smo, dakle, da filozofija ne može biti znanost u prije navedenom smislu, jer je znanstvena metoda njoj neprimjeren, jer je njen način argumentacije drugačiji, i jer njen predmet nije parcijalan. Ako se, međutim, kao jedna od

osnovnih karakteristika znanosti želi uzeti njena težnja da prirodu i čovjeka protumači samo »ovostranim« kategorijama, onda moramo naglasiti da je ta »ovostranost« i osnovna intencija filozofije: tek je ta karakteristika ono što je bitno razlikovalo prvo bitno mitološko mišljenje od kasnije filozofije. Ali i ovdje postoji razlika između znanosti i filozofije. Značenje određene filozofije, barem do danas, nije zavisilo od njena idealističkog ili materijalističkog karaktera. Dapače, ova dva oblika filozofije historijski su mogla da budu isto tako progresivna kao i neprogresivna. I kao što se mora priznati da su mnoge idealističke filozofije u svom vremenu značile krupan korak u daljem samoosvjećivanju čovjeka, tako isto su neke materijalističke filozofije teorijski i historijski bile konzervativne ili reakcionarne, kao npr. staljinizam. Kod toga još uvijek vrijedi Lenjinov aforizam da je pametni idealizam bliži pametnom materijalizmu nego glupi materijalizam.

Današnja veoma složena, protivrječna, dinamična i konvulzivna epoha zahtijeva isto takvu složenu, suptilnu, diferencirantu i iznijansiranu, ali radikalnu filozofiju, takvu marksističku misao koja neće ustuknuti pred oficijelnim silama i predodžbama, jedanput-jedan istinama, iluzijama i sličnim fenomenima kojih je suvremena historija prepuna.

Danas se, nakon tolikih historijskih iskustava, postavlja odlučno pitanje: prvo, postoje li historijske mogućnosti i realne perspektive za ostvarenje osnovnog socijalističkog cilja — samoupravnosti čovjeka, jer samo taj proces vodi prevladavanju raznih formi ekonomsko-političkog otuđenja. Ako te mogućnosti postoje i ako je njihovo realiziranje historijski zadatok našeg vremena, onda se, drugo, moramo boriti za ostvarenje te filozofske spoznaje, što ujedno implicira radikalnu kritiku svake mistifikacije. Ako na prvo pitanje odgovorimo pozitivno, onda je drugo jedina prihvatljiva solucija.

Ne prihvaćanje prve teze nužno nas vodi do poznatih etatičkih mistifikacija i ideologija, koje su u kapitalizmu kao i u dosadašnjem socijalizmu našle plodno tlo.

Da li je kapitalizam, bez obzira da li jučerašnji ili današnji, sistem sveopće postvarenosti i alienacije, nije potrebno na ovom mjestu posebno dokazivati. Nas sada prije svega interesira socijalizam, jer smo njegovi pripadnici. Postoje pro-

gresivne snage na drugoj strani, koje svoju situaciju poznaju i bolje, iako to naravno ne isključuje razmjenu mišljenja, pa i oštru uzajamnu marksističku kritiku. Drugo je pitanje našeg marksističkog internacionalističkog nastojanja da poznamo i ostale procese u drugim zemljama i da učestvujemo, misaono i praktički, u cijelokupnom zbivanju svijeta.

Da ne bi nešto prije izneseni stavovi izgledali preoštari, dokazuju ranije, a dijelom i postojeće, zablude i prividne istine koje su ovijene aureolom nepričekanosti i apsolutnosti. Razmotrimo neke od njih u filozofiji:

- nedopustivost i same sumnje da je Staljinov dijalektički i historijski materijalizam najviši domet marksističke misli;
- duga dominacija jedne kanonizirane filozofije koja je kao takva naravno potpuno mimošla najosnovnija pitanja vremena;
- dominacija jedne mehanističke koncepcije dijalektike koja se u takvim interpretacijama pretvorila u beživotni i dosadni ontologizam;
- nepričekanost teze da je teorija odraza osnova marksističke gnoseologije i nedopustivost bilo kakve sumnje u eventualnu teorijsku dostačnost Lenjinova »Materijalizma i empiriokriticizma«;
- tabuiranje suštinskih egzistencijalnih pitanja — najvažnijih za filozofiju dvadesetog stoljeća;
- tvrdnja da je teorija otuđenja hegelovska ili buržoaska teorija;
- interpretacija historijskog materijalizma kao filozofske discipline koja se proteže na specifično socio-loške probleme (klasa, nacija, država itd.) i time njihovo šematiziranje u filozofskim apstrakcijama.

Ovo nepotpuno nabranje dovoljno je da se pokaže kako je bila stvorena jedna koncepcija marksističke filozofije, koja je bila njena negacija; da se uspostavio takav način filozofskog mišljenja koji je potpuno neprimjeren današnjim historijskim zahtjevima i problemima.

Uzmimo slične primjere u sociologiji i ekonomiji:

- u teoriji vulgarni ekonomizam, u političkoj praksi subjektivizam;

- dominacija potpuno nemarksističke teze o izgrađenom socijalizmu koji je bitno karakteriziran sveopćom dominacijom države i državnog vlasništva;
- fetišiziranje države i partije, tj. državnopartijske birokracije sa krajnjim izrazom u kultu ličnosti;
- nedopustivost bilo kakve diskusije o odumiranju države, radničkom i društvenom samoupravljanju;
- neprikošnovenost teze o planu kao zakonu socijalizma pri čemu su se isključile kategorije robne proizvodnje, vrijednosti i tržišta;
- potpuno zaostajanje u analizama i interpretaciji suvremenog kapitalizma;
- koncepcija monolitne partije koja je zapravo značila i opravdavala nedemokratske odnose u partiji, iako za takve odnose, sredinom dvadesetog vijeka, nema nikakvih opravdanja.

Ovo nisu ni izdaleka sve zablude i insuficijencije koje su dominirale socijalizmom ovih zadnjih nekoliko decenija. Ne zaboravimo da su to bili tako neprikošnoveni stavovi da je i najblaža sumnja u njih bila proglašena herezom, a dotične »heretike« neprijateljima socijalizma, pa čak i naroda. Danas vidimo da su to bile neistine ili obične mistifikacije. Ovo nam samo na najdrastičniji način pokazuje da nitko nema pravo na jedino ispravnu interpretaciju marksizma, jer je upravo takav zahtjev nemarksistički. Filozofska, naučna pa tako i marksistička misao se razvija kao i sama historija koja dano-mice izbacuje nove fenomene i probleme. Šta je kod objašnjenja tog historijskog marksističko, uz pretpostavku sasvim normalnih kontroverzi između pojedinih marksista i pokreta, odgovor daje u krajnjoj liniji historijska praksa. Historija i naše marksističke misli kao i historijski procesi uopće jedini pokazuju šta je živo, a šta mrtvo u pojedinim teorijskim i praktično-historijskim nastojanjima.

Tko jamči da su današnji teorijski i politički stavovi najbolji od svih mogućih? Mi vidimo da ne samo pojedinci, nego i čitave partije — a i one su sastavljene samo od ljudi — neki put upravo neshvatljivo grijese u svojim ocjenama i praksi. Jedino nedognatsko razmatranje problema, otvorena kritička diskusija daju nam garanciju da će se učiniti manje grešaka

i biti kritičniji prema svakom svom teorijskom i praktičnom koraku. Osim toga, tek takva društvena atmosfera, uz određene strukturalne promjene u državnom socijalizmu i monopolizmu jedina je prepreka uvijek moguće recidive staljinizma.

Ne ukazuju li svi ti fenomeni da socijalizam nije principijelno riješio jednu od bitnih strana života suvremenog društva? Zar cjelokupna ova iskustva još jednom ne govore odlučnije od bilo kakve proklamacije da filozofija i nauka ne trpe никакve oktroirane stavove ili »oficijelne istine«, da je apsolutno slobodna, kritička diskusija osnovna pretpostavka razvoja suvremenog društva, a posebno socijalizma, i da socijalizam bez kritičkih raspravljanja još uvijek mora proizvoditi deformacije.

Ako je Engels još 1889. godine u jednom pismu Hersonu Triru mogao u uslovima građanskog društva da piše: »Radnički pokret zasniva se na najoštrijoj kritici postojećeg društva. Kritika je njegova životna stihija; kako on sam može izbjegavati kritiku, težiti da se zabrani diskusija? Zar mi od drugih zahtijevamo slobodu govora za sebe samo radi toga da bi je uništili u svojim vlastitim redovima?« — šta bi Engels tek rekao za današnju situaciju kad je socijalizam vladajući sistem?

Možemo bez ikakvih pretjerivanja reći — a to nam pokazuje i historija socijalizma ovih nekoliko decenija — da je svako zabranjivanje teorijske diskusije (a tu podrazumijevam i političku) i kritike u socijalizmu u biti antisocijalističko i antimarksističko. Birokratiziranje politike i institucionaliziranje marksizma imaju nužno kao posljedicu sakacanje i deformiranje ličnosti.

Gdje su teoretski radovi (u filozofiji i sociologiji) iz socijalističkih zemalja u posljednjih nekoliko decenija koji imaju internacionalnu vrijednost? Neka se pokaže koliko su pojedine socijalističke zemlje bile spremne da publiciraju najbolje marksističke radeve iz drugih socijalističkih i nesocijalističkih zemalja? Kako se može racionalno objasniti da su najbolji marksistički umovi dvadesetog stoljeća permanentno napadani, šikanirani i optuživani za revisionizam, izdaju itd. (Bloch, Lukács, Lefèvre, Fromm, Marcuse, Kolakowski i dr.)? A od koga? Od onih čija je zasluga u tome što su imali po-

vlašćeni položaj u znanstvenoj ili političkoj hijerarhiji i što su se proglašili nepričekanim arbitrima u pitanjima marksizma.

Prema tome, ako postavimo pitanje koje je dano u naslovu — o filozofiji u našem vremenu, a pogotovo kada se radi o marksističkoj filozofiji kojoj se pripisuje epitet revolucionarnosti, onda treba u prvom redu jednom zauvijek shvatiti da je osnovna odlika revolucionarnosti kritička otvorenost prema postojećem, i teorijskom i praktičnom, kao i smionost i odlučnost da se prevaziđu sve one granice koje koče nesmetaniji razvoj i misli i društva.

Ako smo svi u tome jedinstveni da je Oktobar bio historijsko djelo prvog ranga, najviši izraz ljudske samosvijesti i historijske kreativnosti, onda ne možemo nakon revolucije lomiti ljudske zanose i težnju za nastavljanjem tog stvaralačkog djela, nezadovoljstvo sa postignutim i stalnu kritičnost prema vlastitom djelu. Marksisti ne bi smjeli dozvoliti da se socijalizam izrodi u birokratski etatizam i manipulirano društvo kao što je suvremenii kapitalizam, da čovjek biva priznat samo utoliko ukoliko je više integriran i poslušan.

Mislim da je već vrijeme da se prebrodi hegelička konцепциja socijalizma, prema kojoj je u socijalističkoj (i još k tome birokratskoj) državi objektivni duh dosegao potpuni identitet s bivstvom. Zar nisu od Staljina na ovamo sve proklamacije političkih foruma bili najobičniji hegelizam? Svaka etapa je bila proglašena nužnom i gotovo jedino mogućom; politička spoznaja se smatrala uvijek najadekvatnijim odrazom historijskog momenta, te se dobivao dojam da je kod toga realiziran vrhovni Hegelov princip identiteta mišljenja i bivstva. Čini mi se da su poslije Hegela postojali ipak i Karl Marx i Vladimir Iljić.

U tom naporu da se socijalizam stvarno razvije u atraktivnu etapu historije čovječanstva, društvene nauke i filozofija imaju prvorazrednu ulogu. Ali, kod toga treba u prvom redu razbiti dosadašnju strukturu i okvire tzv. dijalektičkog materijalizma. Podjela na dijalektički i historijski materijalizam, dijalektičku teoriju i metodu, sociologiju i naučni socijalizam samo su beživotne sheme koje sputavaju stvarni filozofski i sociološki napor. Diskusije i polemike o njihovim odnosima,

o karakteru dijalektike, o dijalektici prirode ili historije itd. dječje su igre jednog historijskog razdoblja koje traži penetrantnu i revolucionarnu misao, duboke i smione analize.

Sve to pokazuje da nema i ne može biti jedne marksističke filozofske koncepcije, ukoliko ne ostanemo samo na najglobalnijim stavovima. Teć sama interpretacija Marxa i Engelsa, dakle već gotovih misli, puna je kontraverza i razlika koje zavise i od teksta, od historijske situacije, od individualnih sposobnosti itd. Kako može biti drugačije sa novim i originalnim pokušajima rješavanja problema koji stoje pred nama. Sasvim je razumljivo da je svaka epoha imala svoga Marxa kao što će i svaka stvaralačka filozofska ličnost imati svoga.

Ako je ovo bio plaidoyer za »historijsku filozofiju marksi-zma« tj. filozofiju našeg vremena, onda nisam naravno mislio da filozofija u svojoj angažiranosti treba da posegne za političkim ili nekim sličnim pojmovnim aparatom, bez obzira što bi filozof morao i na taj način da učestvuje u borbama i naporima svoga vremena. Sagledavanje svih problema suvremenog svijeta od problema alienacije, manipulacije, tehnike, slobode, umjetnosti, revolucije, prakse itd. — mora imati svoju filozofsку dimenziju i zasnovanost. Oni su samo momenti jedne obuhvatnije filozofske problematike koja im стоји kao osnova. Međutim, ovdje nisam mislio pisati traktat o biti i smislu filozofije, jer smatram i to također bespredmetnim. Filozofija se kreira u stvaralačkim aktima; život svake filozofije, njeno persistiranje u historijskom dijalogu čovječanstva ili njena efemernost to dokazuje.

Ove naše razgovore posvetili smo, kako je poznato, marksističkoj filozofiji nakon Oktobra. Da je Oktobar 1917. najznačajniji događaj najnovije historije — o tome nema nikakve sumnje. Ali Oktobar nije baldahin pod kojim idu samo sveci u politici i teoriji. On nije i ne može biti protégé i isprika za sve one historijske i misaone insuficijencije decenijima nakon njega kao i u našim danima. .

Zato sam smatrao potrebnim da kažem nekoliko kritičkih reči o našem vremenu i našim dostignućima. Jer, najbolje ćemo nastaviti djelo Oktobra ako budemo misaono i filozofski radikalni, onako kao što je on bio historijsko-praktički.

(1967)

socijalizam i nacionalno pitanje

Od kada je Marx, ukazujući proletarijatu na njegovu historijsku situaciju i smisao njegove borbe, pisao da »proletariat nema domovine« — cijela historija od tog vremena do danas više se odvijala u duhu nacionalnih osjećaja, nacionalističkih ograničenosti i predrasuda, nego u duhu Marxova upozorenja. Za to je bilo često, pogotovo u zavisnim i ne-slobodnim zemljama punog opravdanja, ali je isto tako bilo, kako ćemo vidjeti, i historijske nedozrelosti jednom zadatku koji je bio već historijski prisutan. Zato su pri rješavanju ovog pitanja bitne historijske okolnosti, konkretna situacija jednog pokreta i političko-socijalnih nastojanja, te je za razumijevanje ovog pitanja od najvećeg značenja tko ga i zašto postavlja i s kojim ciljevima. Jer, vođenje politike u ime tzv. nacionalnih interesa može u određenim uvjetima i od određenih snaga da bude isto tako historijski konzervativno i reakcionarno, kao i osnova ili barem važan moment progresivne oslobođilačke borbe.

Osim toga, kako je ovo pitanje bitno povezano s problemom oslobođanja čovjeka (jedne na pr. nacije) — nacionalno pitanje mora zauzimati istaknuto mjesto u borbama i suvremenog čovječanstva te mora imati i svoju ne samo političko-socijalnu nego i filozofsku dimenziju. Nju ne želimo niukoliko zanemariti pri osvjetljavanju postavljenog problema.

U dosadašnjem socijalističkom pokretu (podrazumijevam i komunističkom) postojale su mnoge kontraverze u vezi s ovim pitanjem, iako se ponajviše probijao onaj stav koji je na pr. dosljedno zastupao Lenjin — stav o pravu nacija na samoopredjeljenje. Ovaj stav znači pravo svake nacije da odlučuje o svojoj historijskoj sudbini tj. da se povezuje s jed-

nom ili više nacija u zajednici nacionalnosti ili da se otcijepi od jedne zajednice i formira samostalnu državu. Jer, ovo želim odmah unaprijed spomenuti, a pitanje je veoma značajno kako ćemo kasnije vidjeti, *radi se o državnoj organizaciji*, bez obzira da li je riječ o buržoasko-demokratskom zahtjevu za otcjepljenjem ili socijalističkom.

Prije nego što prijeđem na daljnju analizu ovog pitanja, želim navesti jedno veoma karakteristično mjesto kod Lenjina iz njegova spisa o pravu nacija na samoopredjeljenje: »Optuživati pristalice slobode samoopredjeljenja, tj. slobode otcjepljenja, da potpomažu separatizam — ista je glupost i isto licemjerstvo kao optuživati pristalice slobode razvoda braka da pomažu razaranje porodičnih veza. Kao što u buržoaskom društvu protiv slobode razvoda istupaju branioci privilegija i trgovine, na kojima se zasniva buržoaski brak, tako u kapitalističkoj državi negirati slobodu samoopredjeljenja, tj. otcjepljenja nacija, znači samo zaštitu privilegija vladajuće nacije i policijskih metoda upravljanja na štetu demokratskih. Nesumnjivo da politikanstvo, koje izazivaju svi odnosi u kapitalističkom društvu, izaziva ponekad veoma lakomisleno i čak naprsto glupo brbljanje parlamentaraca ili publicista o otcjepljenju ove ili one nacije. Ali samo se reakcionari mogu dati zaplašiti (ili se pretvarati da su zaplašeni) takvim brbljanjem. Tko stoji na gledištu demokracije, tj. rješavanja državnih pitanja od strane mase stanovništva, taj vrlo dobro zna da je od brbljanja politikanata do rješavanja mase — »ogromna distancija«. *Mase stanovništva vrlo dobro znaju, iz svakodnevnog iskustva, značenje geografskih i ekonomskih veza, prednosti krupnog tržišta i krupne države, i one će pribjeći odcjepljenju samo onda kad nacionalno ugnjetavanje i nacionalna trivenja čine zajednički život apsolutno nepodnoshljivim, koče sve moguće privredne odnose. A u takvom slučaju interesi kapitalističkog razvijatka i slobodne klasne borbe bit će baš na strani onih koji se odcjepljuju.* (V. I. Lenjin, O pravu nacija na samoopredjeljenje, Kultura 1949, str. 33—34, Potcrtao P. V.).

Iz ovog Lenjinovog izvanrednog mjeseta, kao i iz navedenog spisa slijedi uz ostalo veoma jasno i to, što Lenjin i posebno formulira, da i ovom pitanju, kao i svakom društvenom, tre-

ba uvijek prilaziti konkretno historijski.* Ova mudrost i umjetnost manjka mnogima, a naročito onima koji pod utjecajem malogradanskog mentaliteta nikad nisu bili sposobni da sagleđaju probleme šire, vidovitije, a naročito ne klasno-proleterski. To su razlozi što su takva shvaćanja i njihovi nosioci doživjeli tolike historijske katastrofe. A one su pogodale ne samo njih pojedince, nego i njihove nacije!

Nacionalno pitanje je u većini naprednijih zemalja bilo riješeno u epohi buržoasko-demokratskih revolucija. U većini slučajeva radilo se o borbi protiv porobljavanja, eksploratorijske, nametanja tuđe kulture, jezika itd., od strane drugih nacija, te je takva borba bila progresivna etapa na čovjekovom putu oslobođanja.

Ne treba međutim zaboraviti da je nacionalno oslobođanje u tim okolnostima bila samo jedna etapa suvremenog procesa emancipacije čovjeka. Kako je uz nacionalno povezano mnogošta duboko ljudsko kao na pr. jezik, običaji, samostalnost odlučivanja ne samo na području kulture nego i ekonomike itd. buržoazija je te važne momente znala vještvo iskoristiti i stvarati (naročito buržoazija velikih nacija) poseban, veoma utilitaran i efikasan nacionalni mit.

Proces nacionalnog oslobođenja i stvaranja nacija bio je duboko protivrječan. Isti proces koji je značio važnu etapu u historijskom životu pojedinih naroda i njihovu oslobođenju vodio je u dosadašnjim klasnim strukturama do anti-humanih fenomena potcjenjivanja drugih nacija, fetišiziranja svoje, pravljenja umjetnih barijera prema ostalima, otuđivanja od drugih nacija, porobljavanja itd. *Krajnji interes* proletarijata i komunista nije dakle nikada mogao da bude uspostavljanja takve političke institucije kao što je nacionalna država, jer egzistencija nacije prepostavlja i postojanje svih fenomena alienacije. Budući da je nacija bitno državna tvorevina (uz sve ostale poznate atribute kao što su historijska tradicija, običaji itd. *što nisu atributi samo nacije nego isto tako i naroda*), samim tim se pokazuje da u njoj moraju po-

*

Bezuslovan zahtjev marksističke teorije pri analizi bilo kojeg socijalnog pitanja jest njegovo postavljene u određene historijske okvire, a zatim, kad je riječ o jednoj zemlji (na primjer nacionalnom programu za danu zemlju), uzimanje u obzir konkretnih osobenosti po kojima se ta zemlja razlikuje od drugih u granicama jedne i iste historijske epohe. (Lenjin, isto djelo, str. 11).

stojati svi osnovni oblici otuđenja suvremenog čovjeka: ekonomskog u raznim oblicima najamnog odnosa, bilo radnog čovjeka prema pojedinačnom kapitalisti ili državi, političkog — u prvom redu prema državi kao sili, bez obzira da li buržoarskoj ili birokratsko-socijalističkoj, a ovo je dovoljna osnova i raznih drugih ideoloških oblika otuđenja.

Svaka vladajuća grupacija (klasa, birokracija i sl.) nastojala je naravno da otprije ove unutrašnje antagonizme i jedan od načina je bio ideologiziranje, fetišiziranje nacionalne egzistencije, što je dovodilo do daljnog oblika otuđenja nacije od drugih nacija. Uspostavljanje ovakve nacionalne egzistencije, a pogotovo zadovoljavanje njome, nije mogao nikada biti cilj komunističkog pokreta. I zato, kada je Marx u »Manifestu« uzviknuo da »radnici nemaju domovine« mislio je svakako barem na ove dvije stvari: da mu domovina nije ona zemlja u kojoj je obespravljen i eksplotiran i drugo, da takva domovina nije i ne može biti cilj njegove historijske borbe.

Ali, treba navesti i sve što je Marx na tom mjestu napisao, da se ne ponove besmislene tvrdnje da nije uviđao značenje nacionalnog (ali i ograničenost nacionalnog): »Radnici nemaju domovine. Njima se ne može uzeti ono što nemaju. Ali kako proletarijat mora ponajprije da osvoji političku vlast, da se podigne do nacionalne klase, da se sam konstituira kao nacija, to je i on još nacionalan, mada nikako u smislu buržoazije.

Nacionalna odvajanja i suprotnosti naroda sve više iščeza vaju već s razvitkom buržoazije, sa slobodom trgovine, svjetskim tržistem, jednoobraznošću industrijske proizvodnje i životnih odnosa koji njoj odgovaraju.

Vladavina proletarijata učinit će da se oni još više izgube. Ujedinjena akcija, bar civiliziranih zemalja, jedan je od prvih uslova njegovog oslobođenja.

U mjeri u kojoj se ukida eksplatacija jednog individuma od strane drugog, ukida se i eksplatacija jedne nacije od strane druge.

S padom suprotnosti klase u okviru nacija pada i neprijateljski stav među narodima. (K. Marx i F. Engels, Manifest komunističke partije, Kultura 1948, str. 56—57).

Koliko su navedene forme otuđenosti, uskogrudnosti i kratkovidnosti, razvijene snažnom ideološkom mašinerijom vlada-

jućih klasa, bile efikasne i ujedno nehumane, najbolje nam pokazuje historija ovog našeg stoljeća. I proletarijat, kome ni u kom slučaju nije bilo u interesu, dao se uvući u dvije velike svjetske katastrofe u kojima su narodi, upravo kao nacije, poslužili kao prezrena i bezlična masa za buržoaske interese, u kojima je osjećaj nacionalne solidarnosti jednostavno ugušio i zatro svaki osjećaj ljudske solidarnosti. Sve nam to samo pokazuje da »nacionalna platforma« ne može biti platforma rješavanja onih problema koji socijalizmom nestaju. A naša zemlja je za to najočitiji primjer.

Da je dakle nacionalno oslobođenje jedan od preduvjeta socijalnog oslobođenja, poznata je činjenica. Isto tako da ono još ne znači socijalno oslobođenje, što je cilj socijalističkih revolucija ili pokreta. Kako se dakle postavlja to pitanje u zemljama koje su započele socijalnu revoluciju? Riječ je naravno u prvom redu o mnogonacionalnim zemljama, i još konkretnije o našoj Jugoslaviji.

Ne želim ovdje duljiti s prikazima ili analizama nacionalnog pitanja u staroj buržoaskoj Jugoslaviji, o nacionalnoj neravnopravnosti itd. jer je to više manje poznato i mislim prilično osvijetljeno. Ali je potrebno jedno naglasiti: da nije u prednjim i ratnim danima stupila na našu historijsku pozornicu KP sa svojim internacionalističkim programom, koji svojim humanističkim intencijama mora da riješi i nacionalno pitanje, mi bismo, samo na bazi *nacionalnih programa* pojedinih naših buržoazija bili samo interesne sfere nekih velikih država. Treba još jednom potcrtat da je upravo na platformi ne *nacionalizma*, nego *komunizma*, bila izvojevana i osigurana nezavisna egzistencija jugoslavenskih naroda i nacija.

Isto tako, naprotiv, da bez *zajedničke borbe* jugoslavenskih naroda, na oslobođilačkoj, ali i socijalnoj tj. komunističkoj platformi (nema povratka na staro — bila je jedna od osnovnih parola narodnooslobodilačkog rata) mi ne bismo imali socijalizam (naravno kao početak jedne cijele nove historijske epohe) ni kod jedne nacije u Jugoslaviji! Isto tako da bez toga uzajamnog pomaganja, povjerenja i jedinstva mi ne bismo sigurno prebrodili i neka zbivanja i iskušenja nakon 1945. godine! Isto tako, u ovako nesigurnoj i promjenljivoj svjetskoj konstelaciji napuštanje tog jedinstva, međusobne suradnje i pomoći pojedinih nacija u okviru jedne države znači — ne budimo historijski naivni — razoružati naše na-

cije pred mogućim kataklizmama! Iako ovo nije jedini argument, navest će kasnije i neke druge, jasno je da rješavanje naših problema na toj zajedničkoj platformi, saveza i bratstva naših naroda, jest u interesu svake naše nacije. Naprotiv padanje u nacionalističke krajnosti zbog određenih propusta, nepravilnosti ili teškoća označava ili malogradansku malodušnost ili političku ograničenost, a pokatkad i nacionalnu romantičnost, koja od dosadašnje historije nije naučila ništa i koja objektivno radi protiv interesa svoje vlastite nacije.

Naši su problemi bitno drugačiji. Problem je naša socijalna revolucija i njeno nastavljanje. A to prelazi nacionalne okvire i svojim historijskim progresom prevladava nacionalno. Permanentne strukturne promjene našeg socijalističkog društva, a to je u ovom slučaju daljnje oslobođanje čovjeka — jedini je cilj revolucionarnih snaga. Iako će i kasnije nešto o tome reći, treba odmah napomenuti da je najobičnija kratkovidnost ako se misli da se ovaj historijski zadatak, sa svim pritiscima izvana koji kod toga postoje, može izvršiti tako da ćemo se svaki zatvarati u svoje nacionalne rezervate, kidati neophodne veze i suradnju sa revolucionarnim snagama u drugim nacijama, kidati i kulturne veze s ostalim, dakle sa svim onim što jedino može da oploduje i aktivira stvaralačke snage jedne nacije. Ukoliko hoće da historijski egzistira svaka nacija mora biti i kulturno i idejno ekspanzivna*, tako da se svakoj našoj naciji ne postavlja samo problem takvog aktiviteta unutar samo jugoslavenske zajednice, nego i međunarodne. Ne uvlačenje u sebe i zatvaranje kineskim zidom iz bojazni da ne prodre u jezik koja »tuda« riječ ili forma ili tome slično, nego historijsko otvaranje prema drugima i prodor, svjesni da se kod svakog stvarnog napretka nešto i izgubi. Ni jedna historijska bitka nije se do danas dobila i bez nekih žrtava; ali svaka se izgubila ako se bojala žrtava!

Kidanje veze s progresivnim snagama kod drugih nacija, pa čak i van okvira jugoslavenske zajednice, objektivno vodi učahurivanju, zaostajanju i gušenju u svojoj vlastitoj ograničenosti, partikularnosti i provincijalizmu.

*

Drug R. Supek je iznio ove ili slične misli u jednoj diskusiji te se s njim u potpunosti slažem.

Raditi dakle za naciju, u interesu svoje nacije ne može nikada značiti kidanje s progresivnim snagama drugih nacija, pogotovo ne onih koje veže mnogo šta zajedničkog u borbi za golu nacionalnu egzistenciju, danas još više — za stvaranje i jednog novog svijeta — ne može značiti zatvaranje u sebe i izolaciju. Naprotiv, raditi u interesu nacije znači opredjeljivati se za najprogresivnije procese, a oni, u našoj situaciji znače i mogu značiti samo jedno: *nastavljanje naše socijalne revolucije!* Jer, revolucija nije jednodnevni akt. Silina jednog historijskog zamaha ruši mnoge prepreke dalnjem i progresivnom historijskom kretanju, ali ostavlja iza sebe još mnogo šta neriješenog. A i sama, kako znamo vrlo dobro iz dosadašnjeg iskustva razvoja socijalizma, rađa nove prepreke čije prevladavanje predstavlja nove revolucionarne procese. Cilj koji smo sami sebi kao marksisti postavili, uspostavljanje samoupravnog društva, a u krajnjoj liniji to znači besklasnog, proces je koji će trajati još mnoge decenije, sa mnogim krizama, neuspjesima, teškoćama, ako i izuzmemu sve moguće vanjske teškoće koje se mogu na tom putu prepriječiti.

Ako stvaranje takvog društva znači prevladavanje osnovnih formi alienacije suvremene civilizacije, to jest oslobođanje čovjeka od najamnog i političkog odnosa i zavisnosti — onda je to daleko više od bilo kakve koncepcije »slobodne nacije«. Dok »slobodan čovjek« znači ujedno i »slobodnu zajednicu«, »slobodna nacija«, kako smo vidjeli, uključuje i predstavlja neslobodu individuma, pa i čitavih klasa. Još jasnije: sloboda nacija ne znači slobodan narod, dok prevladavanje ekonomskog i političkog otuđenja samoupravnom zajednicom znači oslobođenja čovjeka, oslobođenje naroda i prevladavanje nacionalnog.

Iz svih ovih razloga nacionalno pitanje nakon započinjanja socijalističke revolucije i unutar te revolucije bitno se drugačije postavlja nego u periodu buržoasko-demokratske revolucije. Dok je buržoazija u svojoj oslobodilačkoj borbi ostajala u okvirima nacionalnog i nastojala da ga svim silama zadrži, jer je on značio politički, državni i klasni okvir unutar kojeg je ona imala vladajuću poziciju, stvarajući zato od nacionalnog fetiš — što je nije priječilo da porobljava druge nacije ili da i svoje vlastite izloži ratnom masakru — socijalistička revolucija mora da uspostavi nacionalnu ravnopravnost tamo

gdje nije postojala, bolje rečeno da konsekventno provede princip samoopredjeljenja nacija, s tim da se ne zadrži u tim u biti otuđenim okvirima, nego da prevladava svojim dalnjim procesima nacionalno kao državno, klasno, političko, republičko.

Ako je predvodnik toga procesa, kao što je u našem slučaju komunistička organizacija (SK), onda samo kao stvarna organizacija radničke klase, ne potcjenjujući ostale slojeve društva, imajući pred očima prije navedeni klsani interes, može dovesti taj proces do kraja, a da ne zapadne u sitnoburžoaska natezanja i razgraničavanja oko ovih ili onih nacionalnih momenata ili, još gore, da ne podlegne malograđanskim jadi-kovkama o ovim ili onim nepravilnosti ili prikrćivanjima, te od nacionalnih utvara izgubi smisao za klasno.

Ako bi netko iz ovoga htio zaključiti, i u najboljoj namjeri, koja u našim raspravama postaje izgleda sve rjeđa, da zatvaram oči pred nepravilnostima, abuzusima itd. u našem rješavanju nacionalnih problema, onda moram odmah nglasiti da bi to bilo promašeno zaključivanje. Naprotiv, da te nepravilnosti postoje (i mnogo što goreg kako smo prije dvije godine doznali — a zašto smo tek tada doznali o tom kasnije) znamo više ili manje. Ali da su one vršene razlog je upravo taj što se jedan dio naše partijsko-državne birokracije srozao upravo na nacionalne pozicije, a izgubio iz vida klasnu poziciju sa koje mi ove naše socijalne transformacije vršimo.

A birokratsko-nacionalna pozicija mogla je imati i ima razne svoje oblike: centralističke, unitarističke ili nacionalno partikularističke. Otpor prema dalnjem revolucioniranju naše društvene strukture i odnosa prema samoupravnim strukturama i odnosima vršio se i vršit će se s raznih navedenih birokratskih pozicija. U birokratskom centralizmu taj otpor značit će u biti preferiranje najjače nacije, u birokratskom unitarizmu nepriznavanje nacionalnih razlika, osobnosti, tradicija, osjećaja itd., u birokratskom partikularizmu u razdvajanju i učahurivanju u nacionalnoj izoliranosti — što sve zajedno, samo u raznim formama i konsekvenscijama, znači ostajanje unutar političkog, državnog, nasilnog, birokratskog.

To je bio ujedno i razlog i dosadašnjih nepravilnosti i zlostupotreba. Birokracija ne može a da ne radi zakukuljeno, neotvoreno, tajnovito. Već je odavna Marx razotkrivao taj duh

birokracije kao tajne, misterije koje se održava samo putem hijerarhija i kojoj je otvorenost, javno mnjenje izdaje te njene misterije. Tako smo svjedoci da se zbog te zatvorenosti i misterija čak u jednom Savezu komunista nije znalo, a ni danas se ne zna, tko kakve stavove zastupa, u čemu su bitnije divergencije među pojedinim protagonistima našeg političkog života ili među pojedinim grupama, jer je dosad bilo nezamislivo da javnost dozna o porazu jedne koncepcije. Birokrata, a mnogi su se komunisti birokratizirali, ne može to doživjeti drugačije nego kao poraz i detronizaciju svoje ličnosti. Zato je i nastao period vacuuma u pogledu koncepcija, jer je birokrati draže i toga se ne stidi da kao komunista i nema koncepcije, nego da doživi poraz zastupajući određeno stajalište. Vacuum u pogledu koncepcija nužno zato mora biti kompenziran obiljem kuloarskih i grupaških makinacija.

Prema tome, ako su u pitanju naši međunarodni odnosi, od ekonomskih do kulturnih, oni mogu da budu zdravi samo na taj način što će ispunjavati, osim jedinstvenog gledanja na naš revolucionarni proces, barem ova dva bitna uslova: *drugarski dogovor oko rješavanja svakog problema i punu otvorenost rada kao i mogućnost otvorene kritike*.

Jedan od najopipljivijih i često neuralgičnih problema je ekonomski odnos. Nitko tko pristupa tom pitanju klasno i internacionalistički ne može ustati protiv principa pomaganja slabijem razvijenim nacijama u njihovom razvitku. Bilo bi ne samo nelogično nego i hipokratski da se na međunarodnom planu borimo za pomoć nerazvijenim i siromašnim zemljama, a da smo u našim jugoslavenskim relacijama protiv toga principa međunarodne solidarnosti. Ali kod toga moraju biti poštovani i provedeni navedeni uvjeti. I u svakom drugom pitanju koje se tiče nacionalnih odnosa ili socijalnih problema, treba težiti uspostavljanju punog demokratizma javne rasprave i kritike. Tek ćemo na taj način stvoriti situaciju da se ne pretvara svaki istup na prije navedenoj liniji u neuralgičan politički problem.

Prema tome, ako želimo objektivno i temeljno sagledati naš osnovni problem pred kojim stoje svi jugoslavenski narodi, a koji daleko prelazi po svom značenju okvire naše jugoslavenske zajednice (o tome bi se trebali mnogi nešto više zamisliti) jest naš socijalni problem, nastavljanje naše revo-

lucije bez čega ne može biti riješeno do kraja ni nacionalno pitanje (to znači, da još jednom ponovim, prevladavanje »nacionalnog« kako je historijski ostvareno u političko-klasnim okvirima i s naznačenim karakteristikama).

Ako navedeno pitanje sagledamo do kraja, onda je i u našim i u internacionalnim relacijama problem ovaj: je li Marxova koncepcija prevladavanja političkog, državnog, klasnog, nacionalnog — a to znači realiziranje samoupravne zajednice — ostvarljiva na ovom stupnju društvenog razvijanja ili je to danas još iluzija koju će tehnokratizam suvremene civilizacije pokopati, kao što je u historiji svaka iluzija i doživjela takvu sudbinu?

Treba još jednom naglasiti da realiziranje ove koncepcije tek dovodi do onog oslobođenja čovjeka koje mi možemo na ovom našem stupnju historijskog razvijanja da sagledamo i pretpostavimo. Treba isto naglasiti da se tom procesu realiziranja samoupravne zajednice ili samoupravnog socijalizma odupiru ne samo birokratske i tehnokratske strukture u našoj zemlji, razni usto primitivizmi i sl. nego isto takve strukture i tendencije na internacionalnom planu. Dok god takve strukture i procesi budu postojali neće odumrijeti koncepcija i težnja birokratskom etatizmu koji može imati, kako smo vidjeli različite oblike.*

Pa ako mi tu cijelokupnu birokraciju eufemistički i nazovemo »našom«, ne trebamo se zavaravati da je ona jedinstveno »naša«. U njoj postoje snage koje su intimno protivne koncepciji samoupravljanja, a to znači i potpune ravnopravnosti individuuma i naroda i mnogo razvijenijeg demokratizma u svim sferama društvenih odnosa. Iz jednostavnog razloga, jer nisu više dorasli (ovdje je pitanje kojoj tko generaciji pripada sa svim nevažno) da upravljaju društvenim procesima u atmosferi koja postaje sve demokratskija, kritičkija i koja će sve više postojati takvom. Taj dio birokracije je toliko »naš« da ne bi ni trepnuo da napravi pustoš među najboljim kadrovima naše zemlje, kao što je na pr. u periodu staljinizma »nji-

* U jednoj raspravi pokazat ću koliko je ovo složen i dugotrajan proces. Prožimanje svih ovih struktura i tendencija za mene predstavlja cijelu jednu historijsku epohu. Ali tek s potpunom jasnoćom cilja mogu se u svakoj etapi i podupirati najprogresivnije snage i tendencije.

hovač birokracija ne jednom pokazala koliko je beskrupulozna u takvim momentima!

Ali, u birokraciji postoje i druge snage, koje se ne samo ne mogu korumpirati položajem, nego koje su i intimno zainteresirane za dovođenje ove naše revolucije do kraja i ujedno spremne da tim procesima veoma mnogo doprinesu.

Upravo zato što protagonisti ideje samoupravnosti, kao najdubljeg humanističkog principa u suvremenoj etapi historije, postoje u svim sferama našeg društva i zato što materijalne pretpostavke za te procese također postoje (iako još nisu idealne) — mogućnost ostvarenja te osnovne misli markizma danas je realna (shvativši to realiziranje naravno kao proces).

Ako »nacionalna platforma« vodi (unutar socijalističkog procesa) samo do političkog, državnog, birokratskog, a to znači socijalno, politički i idejno otuđenog, »platforma samoupravnosti«, nas jedina vodi do oslobođanja svake fetišizacije i mistifikacije, bila ona etatistička, nacionalna ili bilo koja druga, do prevladavanja ekonomske i političke otuđenosti čovjeka, do slobodnog pojedinca kao osnove slobodne zajednice ljudi i naroda. To je bitni i vrhovni cilj onih koji su se založili u borbi za oslobođanje čovjeka. Tek ova platforma i jasnoča ovog cilja omogućava da se na tom putu pravilno, ne histrično i jednostrano, rješavaju i mnogi propusti, nepravilnosti pa i zloupotrebe i na terenu međunarodnih odnosa. Ali tek ova platforma omogućava da se i razumiju uzroci i korijeni tih nepravilnosti i da ih se otkloni.

Muslim da u okviru ovakvih sagledavanja ovih egzistencijalnih pitanja našeg vremena i pitanje jezika dobiva sigurno neka druga osvjetljenja. U razdobljima nacionalnog romantizma rado se i od jezika stvara fetiš. Da je on bitan moment ljudskog, da bez razvoja jezika nema ni egzistenciju čovjeka, ne treba na ovom mjestu da ponavljam. Ali da jezik isto tako nije ograničen nacionalnim regijama, tj. da jedan jezik ne određuje bivstvo samo jedne nacije, i to je najobičnija empirijska činjenica. Kolikogod je dakle jezik bitno određenje ljudskog, te je kao takvo igralo značajnu ulogu u otporu pojedinih zajednica prema porobljivačkim nastojanjima drugih — historijski je proces ipak tekao tako da su se formirale pojedine nacije sa zajedničkim jezikom sa drugom ili drugim nacijama.

Prema tome ne treba u ovom pitanju padati u fetiške zanose, ali ne treba naravno ni dozvoljavati bilo kakve pritiske ili preferiranja iz jednostavnog razloga što kao članovi ravnopravnih zajednica i komunisti ne želimo da nitko ništa nameće, ni sa jedne ni sa druge strane.

Jedan od takvih karakterističnih slučajeva je jezik koji mi već odavna nazivamo hrvatski ili srpski, ili hrvatskosrpski (srpskohrvatski) koji je postao književni jezik ne samo Hrvata i Srba, nego i Crnogoraca kao i svih žitelja Bosne i Hercegovine. Kod toga je poznato da su svi ovi narodi kao dijalektalnu osnovu svoga književnog jezika uzeli štokavski dijalekt, da su s obzirom na različite geografske i kulturne regije i utjecaje nastajale određene razlike, što je slučaj u svim ovakvim okolnostima, da su te razlike u procentu leksike, u gramatičkoj strukturi itd. minimalne i da ne predstavljaju nikakvu teškoću u međusobnom komuniciranju.

S obzirom na tu činjenicu i takvu jezičnu situaciju, kao i na poznatu historiju naših naroda naročito u ovom stoljeću, nije bilo čudnovato da su hegemonističke težnje postojale i na tom području, nastojanje da se čak i samostalni jezici pojedinih nacija (makedonski) ne priznaju ili da se proširi jedna varijanta na račun druge itd. Polazeći sa »nacionalnog stajališta« ovakvi procesi i težnje bili su sasvim »normalni« kao i obratne težnje zastupnika druge nacije, u ovom slučaju hrvatske, da sa svog »nacionalnog stajališta« ne samo prave otpor tome, nego što jače i naglašavaju upravo razlike među tim varijantama, da bi ih u krajnjoj liniji koncipirali kao dva strukturno-lingvistički različita jezika.

Ovo su bile sasvim logične konsekvencije »nacionalnog stajališta« koje je dolazilo u očit sukob ne samo s najobičnijim činjenicama života (jer je svima poznato da sve prije navedene nacije jezično komuniciraju bez ikakvih teškoća), nego i sa naukom o jeziku koja je preko naših najeminentnijih filologa i kod Hrvata i kod Srba već odavna utvrdila da se radi o jednom jeziku, da postoe regionalne razlike, kasnije nazvane varijantama.

Međutim, upravo to »nacionalno stajalište« je doživjelo, naročito u našoj zemlji definitivan historijski poraz tokom drugog svjetskog rata. Pri tom je upravo to stajalište u cijelom svijetu bilo povod, osnova i izlika najdrastičnijih nehumanih postupaka.

Ako smo te dramatične i tragične situacije uspjeli da riješimo polazeći od jednog historijski višeg i humanijeg stajališta tj. sa stajališta komunizma i internacionalizma onda nije potrebno da se u rješavanju naših međunarodnih problema vraćamo na prevladano, historijski prevaziđeno i marksistički govoreći reakcionarno stajalište. Kako drugačije okarakterizirati one najnovije pokušaje na obim stranama, iako malobrojne, koji se žele prikazati kao zaštitnici nacionalnih interesa time što hoće pošto-poto da iz nebitnih razlika ustanove dva različita jezika. Pa kad, tako misle, to ne mogu učiniti kod narodnog jezika, neka bude kod književnog, koji je možda podložniji različitim historijskim i kulturnim utjecnjima. Međutim, i tu je ovakvo stajalište odmah došlo u sukob s realnim činjenicama i logikom same stvari. U tom svom iracionalnom stavu ne vide da stvar stoji upravo obrnuto: narodni jezik se kod naših naroda više razlikuje od književnog.

Iz jednostavnog razloga, jer je veća razlika između čakavskog, kajkavskog i štokavskog dijalekta kojim govore pojedini narodi ili narodne skupine, nego zajedničkog književnog jezika koji ima isti dijalekt kao osnovu — štokavski. Pa ako smo odredili svoju historijsku putanju u smislu realiziranja jedne nove historijske, humane zajednice, onda nam ne može biti nikada u interesu da umjetno i nenaučno razdvajamo ono što je jedinstveno, da pravimo barijere tamo gdje već mostovi postoje, koje treba samo dalje izgrađivati i učvrstiti.*

U pogledu naziva ovog zajedničkog jezika kojim govore nekoliko naših naroda, a s obzirom na razlike koje su izraz različitih povijesnih i kulturnih tradicija i utjecaja, opravdano je da i nazivi budu primjereni tim tradicijama. Nazvati jedan oblik zajedničkog jezika hrvatskim, a drugi srpskim književnim jezikom nije međutim, kako neki argumentiraju, izraz »prava svake nacije da svoj jezik nazove svojim imenom«, jer bi neke nacije bile veoma smiješne kad bi to učinile (Austrijanci, Švicarci, Crnogorci, pa čak i velika američka nacija itd.) Opravdanost naziva hrvatski i srpski s obzirom i na književne jezike je u činjenici da su te dvije nacije stoljećima tako nazivale svoj jezik i imaju puno prava da ga i dalje tako nazivaju. Isto tako s obzirom na prevalenciju zajedničkih strukturnih i leksičkih elemenata, kao i zbog drugih nekih specifičnosti (kao npr. povezivanje nekih elemenata iz obiju varijanata) pojedine nacije imaju pravo da taj jezik nazivaju i tako da oba imena dođu do izražaja.

(Napomena uz ovo izdanje, maj 1971.)

S obzirom na danas već tako intenzivan razvoj kulture svaka nacija u svijetu bi trebala da bude naročito zainteresirana da može što šire participirati na kulturnim vrijednostima i rezultatima drugih nacija, od čega uvelike zavisi uspješan razvoj, pa i samo održanje naroda u ovom enormnom tehničkom i kulturnom napretku. Ako se želi ravnopravno sudjelovati u tom procesu, a ne biti pod historijskim skrbništvom, moraju se što više prevladavati i jezične barijere koje veoma koče tu neophodnu participaciju. Zato je historijski veoma kratkovidno raditi na povećanju jezičnih razlika tamo gdje nam mora biti u interesu, iz spomenutih razloga, upravo smanjivanje tih razlika. Isto tako kao što će, po mom mišljenju, male nacije (ne samo naše, nego u svijetu uopće, a što je već kod nekih evropskih tendencija) također iz prije navedenih razloga morati prelaziti i na bilingvizam, jer u ovoj otvorenosti i bogatstvu historijskih procesa svojim jezičnim ograničenim dosezima moraju ostati više ili manje izolirani. Kad je riječ o našem zajedničkom hrvatskosrpskom jeziku, kod njega je već ta prednost što nekoliko naroda može neposredno participirati na svim kulturnim tekovinama izraženim tim jezikom a druga dva naroda (slovenski i makedonski) bez velikih teškoća. Kad je takva sretna okolnost, onda nam može biti samo jedno u interesu: da dalje zajednički razvijamo (mislim oni narodi koji tim jezikom govore) bogatstvo leksike i izraza tog našeg jezika. Tako na pr. iako varijante u hrvatskosrpskom jeziku postoje, iako je s obzirom na tu činjenicu logično da se jedan gramatički oblik u jednoj konsekventno upotrebljava, nema nikakve logike i opravdanja da se u pogledu leksike (a to znači bogatstva jezika i mogućnosti izraza) brani upotreba pogodnih sinonima iz druge varijante. U toj sferi jezika, kad je riječ o jednom jeziku, mora nam biti u interesu što veće jezično bogatstvo, što šira mogućnost raznolikog i bogatijeg izraza. Zato ću biti uvijek protiv takvih reglementiranja koje će zabranjivati da se na jednom području upotrebljava riječ »suština«, a na drugom »bit«, na jednom »uslov«, a na drugom »uvjet«, na jednom »sopstven« a na drugom »vlastit« itd. kad prihvatanje takvih sinonima može samo koristiti razvoju našeg jezika.

Iz ovih razmatranja nedvosmisleno proizlazi da se prvo, nacionalno pitanje u zemljama koje su već počele da izgrađuju socijalističke društvene odnose bitno drugačije postavlja ne-

go u buržoasko-demokratskim sistemima; i drugo, ako socijalizam mora da rješava i neka dotad neriješena pitanja u vezi s nacionalnim odnosima, mora ih rješavati na bazi pune ravнопravnosti i prava na samoopredjeljenje nacija — ali to nije bitni cilj niti smisao socijalističkog historijskog angažmana.

Njegov je smisao dokidanje, prevladavanje ekonomsko-političke otuđenosti suvremenog čovjeka, bez obzira da li je riječ o suvremenom kapitalizmu ili etatističkom socijalizmu. Oba ova sistema su još uvijek prožeti svim osnovnim ekonomskim, političkim i ideološkim oblicima alienacije karakterističnim za dosadašnje »građansko društvo« uopće.

Za socijalizam, u njegovom dalnjem razvoju i produbljivanju njegova početnog revolucionarnog impulsa historijski se postavlja alternativa: revolucija ili konzerviranje postojećeg. Ako ove procese sagledavamo s obzirom na nacionalni problem, svako konzerviranje etatističko-birokratskog nužno ostavlja i nacionalni problem neriješenim, iz jednostavnog razloga jer ljudski problem nije riješen. Da li u centralističkim, unitarističkim ili nacionalno-partikularističkim oblicima — on će i dalje persistirati i tako uvjetovati da se ovo pitanje postavlja i rješava na krivom historijskom kolosijeku, neadekvatno stvarnim historijskim mogućnostima.

Daljnja revolucija u socijalizmu znači realiziranje samoupravne ljudske zajednice. Ona se može vršiti, što zavisi od niza okolnosti, radikalnije i postepenije. Važna je jasnoća cilja i odlučnost da ga se realizira. Suština ovog procesa je prevladavanje političkog, državnog, nacionalnog, ljudski ograničenog i netrpeljivog i uspostavljanje ne jedinstvene nacionalne države niti nacionalnih država u federaciji ili konfederaciji, nego ljudske zajednice.

S obzirom na već naglašene unutrašnje kao i vanjske okolnosti, teškoće, opašnosti i prepreke — može se ova bitka za uspostavljanje stvarne ljudske zajednice, za realiziranje najodsudnije ljudske revolucije u dosadašnjoj historiji i privremeno izgubiti. Ali, ako je izgubimo, nećemo je izgubiti kao pojedinci, nego kao narodi, kao ljudi!

(1968)

**o nužnosti različitih varijanata u
marksističkoj filozofiji (teze)**

1

Filozofsko mišljenje je bitno povijesno mišljenje. Ako je historija totalitet ljudske prakse, filozofija kao misao o smislu te prakse i sama zavisi od dostignutog nivoa te prakse.

2

Mnogostrukost i kompleksnost čovjekove historijske prakse uvjetuje mnogostrani pristup toj praksi i problemima koji iz nje proizlaze.

3

Zbog tih razloga (bez obzira na druge historijski razlike uvjete, kao na pr. klasnu uslovljenošć) dosadašnja je filozofija nužno morala da bude raznovrsna; pa i unutar jednog te istog teorijskog koncepta u isto vrijeme morala je da počaže mnogostranost teorijskog zahvata u kompleksno tkivo historije.

4

Isto to se odnosi i na filozofiju marksizma. Historijske situacije se i danas radikalno mijenjaju te nastaju veoma važni pomaci historijskih problema i zadataka. Ako filozofija (u ovom slučaju marksistička) kao najosjetljiviji teorijski barometar jednog društva nije u stanju da reagira na te promake — postaje historijski irelevantna. Ona je tada doduše »istovremena«, ali ne i »historijski prisutna«.

5

U tako kompleksnim situacijama ne može se ostati historijski prisutan samo na jedan način. Čovjekova kreativnost nikada se ne drži propisanih okvira.

6

Najnedijalektičkija odluka bila je što se marksističku filozofiju u *jednoj* određenoj formi, proglašilo teorijskom osnovom jedne partije i toj partiji dalo pravo na arbitražu u filozofskim pitanjima. To je moralo dovesti do neželjenih posljedica i do tragične stagnacije.

7

Ideološkom dogmatizmu je nedostupan uvid da u historiji uvijek postoje određeni pomaci problema i da određene filozofske koncepcije, koje su u određenom razdoblju imale historijsku rezonanciju, u drugom ne moraju to neophodno imati.

8

Upravo ti prilazi historijskoj i ljudskoj problematici toliko su potencijalno raznoliki da dopuštaju najrazličitije koncepcije marksističke filozofije kao i oštре divergencije među njima, iako svaka od njih može da bude značajan doprinos problematici ljudskog i historijskog.

9

Mi smo daleko od rješenja oštřih kontroverza između koncepta dijalektike kao povijesne, ili prirodno-historijske ili samo kritičke teorije. A to nije samo teorijsko pitanje.

10

To pokazuje da se mora radikalno odbaciti stajalište jedne jedine marksističke filozofije, ili tačnije jedne jedinstvene strukture te filozofije i priznati nužnost različitih njenih varijanata.

11

Osnovno i najvažnije u svakoj filozofiji pa tako i u marksističkoj je pitanje koliko je ona misaona kvintesencija svoga vremena, tj. koliko ona izražava i anticipira osnovne probleme, teorijske i praktičke preokupacije i perspektive svoje epohe.

12

Marksisti su Marxa ponajviše interpretirali; radi se o tome da se u njegovu duhu misli historijsko i ljudsko i u tom smislu s Marxom prevazilazi i samoga Marxa!

(1968)

4

moral i historija

Filozofija ima istu sudbinu kaš i čovjekovo djelo — historija. Kao što je ova posljednja vječna tema čovjekova djela i praktičkog angažmana, tako je i filozofija vječna tema ljudskog teorijskog odnosa prema tome djelu. Koliko je u pojedinim epohama to ljudsko djelo bilo čovjeku neprovidnije, toliko su filozofija i ludska misao bili udaljeniji od stvarnog, toliko su bili i više zaokupljeni vanskjetskim nego svjetskim. Međutim, što je više čovjekovom znanstvenom i praktičnom akcijom historija dobivala sve jače ubrzanje u svom nezaustavivom hodu i promjenama, bivao je i čovjek sve više svjesniji svoga vlastitog uloga u tim zbivanjima kao i nezavisnosti od drugih faktora, osim ljudskih i prirodno-historijskih. I tako su ljudsko djelo, rad i proizvodnja — nekad prezirani momenti ludske egzistencije i namijenjeni samo donjim klasama — dobivali sve više na historijskoj evidentnosti i značenju kao osnove cjelokupnog porekla.

Čovjekova filozofska misao, usmjereni na ispitivanje metode kad je ova bila pod vjekovnom vlasti skolastike zatajila, ili koncepcije svijeta kad se starim feudalno-kršćanskim snagama trebalo idejno suprotstaviti nova slika svijeta i čovjeka — usponom građanskog društva kao tipično političkog i ekonomskog društva, dani su bili osnovni elementi, uz sve teorijske važne predradnje, da se ludska historija shvati kao totalitet ljudskog angažmana, u kojem je i prezreni ljudski rad i proizvodni odnos postao sastavni dio, i to veoma značajni, toga historijskog totaliteta.

Ta misao o čovjeku kao biću prakse u Marxovo vrijeme je već bila idejno prisutna. Marx je bio samo onaj mislilac koji

je širinom i dubinom svoga genija toj misli dao dignitet jedinstvene teorije.

Od tog vremena — iako je taj fenomen postojao i prije — filozofija se odvija u znaku izrazite dvostrukosti pa čak i antagonizma. Jednom svojom linijom, uslijed dosadašnje podjele rada, nastavlja svojim akademizmom i tradicionalnom ontološkom, logičkom, gnoseološkom itd. problematikom, rastvarajući se u niz disciplina koje u svojim specijalnim obradama sve više divergiraju i postaju gotovo posebne nauke, gubeći često vezu među sobom kao i ono temeljno filozofsko. S druge strane, u različitim filozofskim pokušajima, ne samo marksističkim (a i tu veoma rijetko) pokušavaju pojedini filozofi prevladati taj tradicionalizam i akademizam i zahvatiti svojom analizom u bit ljudskog i historijskog kao čovjeku najrelevantnijeg.

Ovom prilikom nas ne interesiraju karakteristike, značenje i dosezi svih tih pokušaja. Ne interesira nas ni pitanje odnosa obih tih linija i opravdanosti tradicionalnog akademizma. Iako je prilično jasno da ta problematika ne može biti jednostavno odstranjena, nije opet jasno kako joj dati nove fundamente, okvire i horizonte. Interesira nas u prvom redu naš historijski čas i odgovornost filozofa u njemu.

Ako je historija ljudsko djelo, a ona to jest, bez obzira u kakvim okolnostima i sa kakvim pretpostavkama, onda je ona djelo čovjeka i čovječanstva u cijelini. Prema tome niti samo čovjeka radnika, niti mislioca, niti samo privilegiranih niti obespravljenih — nego čovjeka ljudske zajednice. Niti se je stvarala niti će se stvarati bez cjelokupnog sklopa i interakcija svih tih ljudskih komponenata, volje i misli, interesa i idealja, poriva i kontemplacije, utopija i fantazija, mržnje i ljubavi, osvete i praštanja, neprijateljstva i povjerenja. Upravo i zato tolika važnost i odgovornost one misli koja je uvijek bila kvintesencija tih napora i idealja i koja je uvijek osvjetljavala, pa makar katkad i prerano, historijske putanje kroz česte magluštine i neprozirne atmosfere historije. Ta misao je filozofija u najširem smislu, ali u prvom redu u onom kome je historijsko i ljudsko osnovni interes, preokupacija i smisao.

Iz ovih sagledavanja postaje mnogo šta drugostepeno, nevažno, akademsko i besmisleno — barem danas. Pitanja o

realitetu, postojanju ili nepostojanju objektivnog svijeta, našoj spoznaji i njenim granicama itd. — iako su u određenim historijskim momentima mogla imati izvanredno značenje — pitanja su na koja su historijska praksa i misao dali načelni odgovor: ovaj svijet je čovjekov svijet pa prema tome isto tako egzistentan kao i sam čovjek, isto tako realan kao i on, isto tako idealni kao i on, jer je svaka ljudska proizvodnja, sav ljudski život isto tako jedinstvo misli i djela i materije kao što je i svaka ljudska misao sastavni dio njegove prakse i bez nje uopće nezamisliva. Sviest je isto tako dio, moment društvenog bivstva kao što je i društveni odnos, proizvodna snaga i ljudski čin.

Mi imamo dakle uvijek posla samo sa historijskim čovjekom, historijskim djelom i historijskom mišlju. I tek iz sagledavanja tih relativnih, parcijalnih, uvijek historijskih stupnjeva kretanja i razvoja možemo apstrahirati ono opće, bitno i osnovno što karakterizira ljudsko kao ljudsko, čovjekovo, historijsko nasuprot svemu ostalom nehistorijskom, prirodnom, neljudskom. A i ta apstrakcija imat će uvijek historijski karakter, pa prema tome uvjetan.

U ovom filozofskom sagledavanju biti ljudskog, čovjeka kao otvorenog procesa oslobođanja, a to znači oslobođanje od prirodnih i historijskih stega, ograda i sputanosti — u tom otvorenom procesu nameću nam se dvije vrste protivrječja o kojima želimo sada razmisliti, da bismo mogli dati odgovore i na suvremeno pitanje čovjeka i njegove historije u vezi s raspravljanim problemom.

Prvo je protivrječe koje je stalni suputnik svih dosadašnjih historijskih napora čovjekovih — protivrječe čovjeka kao eminentnog bića slobode i svih oblika historijske neslobode koji su stalni objekt njegovih napora da ih prevlada i dokine. Drugo je protivrječe između načina prevladavanja svih tih različitih historijskih granica i ograničenosti — i ljudskog, humanog. Odnos između historijski progresivnog, koje se u tom slučaju smatra i historijski moralno, i ljudskog.

S obzirom na našu temu više nas interesira ovo drugo pitanje. Međutim, za njegovo razumijevanje dodajmo nekoliko riječi u vezi s prvim pitanjem. Slobodu čovjekovu se ponajviše dosad tražilo u slobodi čovjekove volje ili aktivitetu ljudskog uma da spoznaje određene odnose ili zakonitosti te da

ih tako i koristi u svojoj historijskoj aktivnosti. Sve su to parcijalna uočavanja jednog fenomena koji je bitno antropološko-ontološki zasnovan. Biство čovjeka je njegova slobodna djelatnost, njegova historijska praksa. Tek sa stajališta čovjeka kao bića slobode razumljiva je čovjekova historijska djelatnost. Da je čovjek samo nagonsko biće ili samo biće odraza, persistirao bi u svojoj nepromjenjivosti kao i sve ostalo organsko, mijenjajući se samo tokom determiniranih organskih, bioloških i fizioloških promjena. Međutim, čovjekova promjena je njegova vlastita promjena svijeta, bez obzira iz kojih poriva, interesa i želja ona dolazila. A taj slobodan odnos prema svom djelu i svojim mogućnostima, ta radost kreacije onoga što je samo njegovo, a to je cjelokupna historija, postaje osnovna čovjekova karakteristika, njegova bit. Čovjek postaje biće radosti kreacije, promjene, novoga, iznenadjujućeg, nedohvatljivog, utopijskog itd. U toj historijskoj otvorenosti čovjek i ne mora uvijek biti racionalan i svjestan toga procesa, ali ga neposredno osjeća kao razvijanje svoga bića, svojih beskrajnih mogućnosti, jer nije nikada do kraja definiran. I zato, kad god je čovjeku bila historijski dana mogućnost da otvara daljnje putove i mogućnosti svoje ljudske kreacije, on se založio za ta pregnuća i ulogom svoga života. Bez obzira da li je to bilo prevladavanje jedne historijsko-klasne ili staleške ograničenosti ili odnosa, ili jednog ideološkog stajališta ili umjetničkog koncepta — svaki od tih momenata, kada je za pojedince, staleže ili klase postojalo pitanje njihovog daljnog historijskog hoda, oslobođanje mogućnosti ljudskog bića — bio je dovoljan razlog najintenzivnijeg, najoštrijeg i beskompromisnog ljudskog angažmana.

Tako nam se historija pokazuje, sagledavajući je s ovih stajališta, kao permanentna ljudska drama i sukob čovjeka kao bića slobode i raznih nivoa historijski danog odnosa čovjeka među sobom i prema prirodi.

Svaka je društvena struktura na određenom nivou razvoja ljudske kreacije, razvoja njegovih društveno-proizvodnih snaga postojala prepreka čovjekovu dalnjem slobodnom izrazu, slobodnom kreiranju novih odnosa kao preduvjeta ostvarivanja dalnjih ljudskih mogućnosti. Svaka ta etapa je ujedno i momenat čovjekova revolucionarnog uklanjanja navedenih prepreka i historijskih ograničenja.

Druga je karakteristika toga sukoba i tog stalnog često i naj-tragičnijeg razrješavanja da su se odvijali i odvijaju se u protivrječju historijski moralnog i ljudskog, humanog. Pod »historijski-moralnim« shvaćam svaku historijsku koncepciju i angažman koji su vodili oslobođanju čovjeka, dalje otvarali horizonte njegova slobodnog djela. Pod »humanim« shvaćam ovom prilikom samo slijedeće: poštovanje ljudske ličnosti, nenasilje prema ličnosti u tjelesnom, duhovnom ili socijalnom pogledu. Mislim da ne treba posebno navoditi da su i ovi pojmovi historijski relativni. I u ovom slučaju to pot-crtavamo, iako nam nije zadatak da to ispitujemo i obrazla-žemo. Jer, bez obzira kakvo etičko vrednovanje u određenim historijskim okolnostima imao jedan akt fizičkog ili duhov-nog nasilja nad pojedincem, pa čak i bez obzira kako se taj pojedinac prema tome odnosio i to doživljavao — uništenje čovjeka ili čak cijelih grupa i naroda objektivno je nasilje i uništenje, kao što je nasilje i ograničavanje slobodnog izraza — intelektualno nasilje. Samo u tom smislu govorim o hu-manom, ljudskom i nehumanom, neljudskom.

Dosadašnja podjela rada i staleško-kastinsko-klasne diferen-cijacije, a time i nacionalne suprotnosti i protivrječja, uslo-vljavali su najbizarnije odnose moralnog i humanog, toliko bizarre da je često humano bilo na liniji historijske konzer-vacije, a nehumano na liniji progresa. Ni jedan historijski čin u svim tim borbama pojedinih slojeva robovlasnika među sobom, robovlasnika i robova, kmetova i feudalaca, pojedi-nih slojeva feudalaca, buržoazije i feudalaca, buržoazije i proletarijata itd., kao i pojedinih nacija među sobom nije protekao bez najgrubljih nehumanih akata, bez fizičkih i mor-alnih nasilja, ponižavanja i degradiranja ljudske ličnosti i fizičkih istrebljivanja.

Dilema pred kojom je čovjek stajao bila je: ići naprijed pod cijenu bilo kakvih žrtava. I upravo to suštinsko određenje čovjekovo kao bića slobode onaj je unutrašnji poriv, onaj unutrašnji impetus koji čovjeka upravo tjeran da prevlada sve prepreke, da ne mari ni za ljudske žrtve radi realizacije svoje vlastitosti.

Međutim, to mnogovjekovno hrvanje čovjeka sa samim so-bom i prirodom odvijalo se u stalnom protivrječju i upravo u tragičnom sukobu između historijski moralnog i ljudskog.

subjektivno doživljenog kao nasilje, poniženje, degradacija čovjekove ličnosti. Ne ulazim ovdje u drugo jedno pitanje, također od važnosti za ova sagledavanja, a to je da je kompleksna stratifikacija društvenih odnosa uvijek i unutar sebe uzrokovala sukob koncepcija i moralnih shvaćanja: pa tako je uvijek svaka afera te mnogostrukе i staleško-klasne stvarnosti imala uvijek svoj moral, kako je to već mladi Marx ukazivao. Ekonomija ima svoj moral isto tako kao i politika svoj itd. te je i taj sukob i protivrječje bilo permanentna osnova ljudske tragedije, razrješavanje tih konflikata vršilo se samo tako što se napreduovalo posredstvom i najnehumanijih akata.

Za nas se danas postavlja pitanje: da li smo u mogućnosti da na ovom stupnju razvoja ljudske civilizacije i kulture, u borbi za jedno novo čovječanstvo koje bi trebalo da dokine eksploraciju čovjeka, a time i vlast čovjeka nad čovjekom, da li smo u toj fazi koja je najbolje osvijetljena humanističkom i revolucionarnom Marxovom mišlju sposobni da diskrepanciju historijski moralnog i ljudskog prevladamo u korist humanog?

Poznato nam je da je kapitalizam nastupao u ime jednog novog historijskog morala, novih idea i odnosa među ljudima i da je to zaista u jednom momentu historije i bio. Ali i taj put je bio posijan najbrutalnijim, najnehumanijim aktima i nasiljima nad čovjekom, od istrebljenja čitavih etničkih grupacija do enormnih žrtava pojedinaca. Diskrepancija historijski moralnog i humanog bila je očita.

Danas se situacija niukoliko nije poboljšala, nego se dapače još povećao jaz između historijski moralnog i humanog. Suvremena etapa kapitalizma je okarakterizirana s nekoliko od-sudnih momenata: buđenjem naroda i traženjem socijalne ravnopravnosti, pretvaranjem kapitalizma u etatistički monopol, borborom i oslobađanjem kolonijalnih naroda sa izvanredno složenim uvjetima njihova daljnog razvoja.

U vezi s prvim momentom vladajuće snage kapitalizma su u krajnjoj liniji uvijek dosad bile spremne na najbrutalnije, dakle i najnehumanije postupke da bi jedan nezadrživi tok historije sputale u dosadašnjim okvirima (primjer fašizma). U vezi s trećim momentom najrazličitije političke metode su već dosad upotrebljene, sve do rafiniranih izazivanja među-

sobnih istrebljivanja da bi se određeni parcijalni interesi zaštitili (Kongo, Vijetnam itd.).

Nehumanici, koji u ovakvima situacijama dolaze do izražaja i suviše su očiti a da bi se o njima trebalo u ovom momenatu nešto više kazati ili ih dokazivati. Oni samo svjedoče o preživljelosti jednog sistema koju uviđaju svi širi slojevi današnjeg čovječanstva.

Mnogo je suptilniji jedan drugi vid nehumanosti koji naizgled uopće ne izgleda da je takav, o radi se o raznim vrstama manipulacije, karakteristične za suvremenu etapu razvoja čovječanstva, ne samo u kapitalizmu, nego kako ćemo vidjeti i u dobrom dijelu socijalističkog svijeta.

Kod toga treba imati jedno u vidu: golem i upravo nevjerojatan razvoj nauke i tehnike odvio se u našem vijeku prije nego što su se »mase« uspjele osloboediti dosadašnjih vladajućih sistema u kojima su one bile uvijek samo puko sredstvo a ne historijski subjekti. Taj momenat je dao vladajućim slojevima kapitalizma kao i socijalističkoj birokraciji veoma snažna sredstva za vladanje masama, takva sredstva koja presudno utječu na produžavanje radikalne podjele društva na vladajuće i vladane.

Međutim, odmah želim još jednom naglasiti ono što sam, kao i mnogi drugi, već imao prilike da ustvrdim: nije tome razlog navedeni razvitak nauke i tehnike, nego određeni društveni sistemi koji ih koriste u nehumane svrhe. Jer šta je u biti manipuliranje ljudima preko svemoćnih sredstava masovnih komunikacija, koja su pretežno ili u rukama privatnog kapitala ili državne birokracije — nego akt nehumanosti. Kako drugačije okarakterizirati odnos prema čovjeku kad je u osnovi tog odnosa i cilj tog odnosa usmjeravanje čovjeka, njegova interesa i svijesti na efemerno, spektakularno, fetiško, zaglupljujuće, lažno, neistinito itd., što samo iskrivljuje ljudsku svijest, odvraća čovjeka od historijski mogućeg, sputava njegove kreativne mogućnosti, osakačuje i ponižava. Ovaj nehumanici odnos koji samo zamagljuje bit i činjenicu eksploatacije čovjeka i njegovo iskorištavanje za njemu tuđe interesu bio je osnovni pokretač borbe radnog čovjeka i njegove avangarde, socijalističkih snaga, za prevladavanje dosadašnje diskrepancije između vladajućih i vladanih, mase i elite vlasti. Socijalizam je nažalost dosad na ovom bitnom planu svoga

istorijskog angažmana doživio više poraza nego pobjeda. Umjesto da omogući radnom čovjeku da što više participira u historijskom životu doživio je oštri uklon udesno, tj. u totalitarnu dominaciju etatističke sfere, koja je barem u vrhovima identična sa partijsko-političkom. U većini nerazvijenih zemalja u kojima je započeo svoju historijsku putanju socijalizam nije mogao nastaviti na razvijenije građanske demokratske tradicije te je svojim isključivim partijsko-državnim monopolom nad sredstvima za komunikaciju, cjelokupnom akumulacijom kao i upravljanjem gotovo svim sferama društvenog života dosegao i razvio takav stepen manipulacije da je narod samim tim ostao puko sredstvo bez mogućnosti i onog otpora koji ima u današnjim demokratskim buržoaskim sistemima (slobodu štampe, pa makar i ograničenu, svoje organizacije sa mogućnošću revolta itd.).

Nehumana situacija u koju je na taj način doveden radni čovjek nužno mora biti i pogodna za ostvarivanje različitih drugih nehumanih akata, kao što je nasiљje nad pojedincima pa i pojedinim narodima (današnji slučaj Čehoslovačke) a da pojedinac, totalnom manipuliranošću, nemogućnošću da raspolaze svim izvorima informacija, nema niti prave elemente zbivanja u svojim rukama. Pa kao što su za vrijeme moskovskih procesa bili manipulirani na taj način što su im bili pristupačni samo falsificirani zvanični stavovi i optužbe koje su ih trebale uvjeriti da su najveće ličnosti revolucije obične izdajice i ubojice, ili 1948., na temelju isto taktika falsifikata da je jedna revolucionarna partija i njeno rukovodstvo postalo imperijalistički agent, ili nedavno da jedno partijsko vodstvo i najbolje progresivne snage jedne socijalističke zemlje pripremaju »tihu kontrarevoluciju« — svi ti nehumani akti samo su logične mogućnosti i u ovim slučajevima historijska realnost jedne u biti nehumane situacije do koje je staljinska koncepcija socijalizma dovela.

Budući da nehumani akti ne mogu biti posljedica jednog humanog socijalističkog poretku, samo nam govori da suštinski odnos u svim tim zemljama nije socijalistički. Sve nam to govori da se na osnovi eksproprijacije buržoazije i nacionalizacijom sredstava za proizvodnju stvorio jedan društveni odnos, dosad nepoznat u historiji, u kojem je sistem političke i ekonomske alienacije dosegao najviši mogući stepen. I dok

god ovakav društveni odnos i dalje traje, koji u bili nije socijalistički, bez obzira što počiva na primarnoj premisi socijalizma — dokidanju privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju — navedeni historijski fenomeni su ne samo mogući nego i vrlo vjerojatni.

Upravo po tim svojim nehumanim aktima pokazuje nam se kao jedan sistem koji nema neke bitne karakteristike socijalističkog, historijski moralnog i progresivnog. Jer ono što čovječanstvo danas od socijalizma očekuje jest upravo prevladavanje navedene diskrepancije između historijski moralnog i humanog, jer mu u biti nije stalo do petrificiranja jedne posebne vlasti, nego do dokidanja vlasti kao tatkve, jer mu u osnovi mora biti glavni zadatak da omogući čovjeku stvarni historijski život.

Ako se zapitamo za razloge mogućnosti ove svestrane manipulacije u suvremenim sistemima onda oni sežu u duboku historijsku prošlost. Pred društveni sistem koji pretendiira na epitet historijski moralnog, progresivnog postavljaju se barem ova dva problema: potrebu da socijalizam konstantno prevladava i dokida rascjep na podanike i vladare permanentnim uvlačenjem radnih ljudi u upravljanje društvenim životom, jer tek kroz takvu historijsku praksu mogu i steći historijsku svijest, oslobađati se svih dosadašnjih fetišizama i raznih drugih formi alienacije, i drugo, problem je stupnja ostvarivanja toga procesa.

Narodi se zapravo tek u ovom stoljeću započinju da bude iz jednog historijskog sna koji ih je upućivao samo na borbu oko gole egzistencije. Ako su ti pokreti demosa i revolti često bili historijski iluzorni, ljudski su bili i razumljivi i opravdani. Tako je i sama njegova svijest bila oštro profilirana tom bio-socijalnom borbom i svim nasiljima koja su nad čovjekom vršena od beskrajne legije ekonomskih i političkih gospodara. Historijska iskustva masa bila su daleko više negativna nego pozitivna. Zbog toga određena nepovjerljivost, suzdržanost i rezigniranost koje su također često vodile do kapitulacije; ali isto tako i bezgraničnost povjerenja u one koji su svojim djelom i životom pokazivali da se zaista bore za njeno oslobođanje.

Ta neizgrađena historijska svijest, kulturna i politička, sve do danas je bila bitan razlog mogućnosti najrazličitijih dema-

gogija i manipulacija o kojima je bilo riječ. Kritičku svijest — tačno lučenje historijski progresivnog ili nazadnog, historijski moralnog i nemoralnog većina nije imala. Samo su pojedinci ili grupe revolucionara mogli da povuku jasnije granice između pojedinih historijskih ponuda i akcija.

Sa većinom svih slojeva jednog naroda do danas se ulazilo isto tako u fašizam kao i u socijalizam. Sa njom se vodila bratoubilačka borba najkrvavijih razmjera, kao i najidealnija oslobodilačka borba. Sa većinom se jednom riječi moglo postizati najreakcionarnije kao i najrevolucionarnije historijske pothvate, biti na najvišem nivou historijski moralnog kao i historijski nemoralnog. Ona nije kod toga u veličini slučajeva mogla da bude odlučni kolektiv. S obzirom na nivo historijske svijesti ta većina, pa čak i partijska, davala je podršku jednom velikom Lenjinu kad se borio za održanje prve socijalističke vlasti, isto tako kao što je davala podršku Staljinu u zločinačkom obračunu s najboljim kadrovima revolucije.

Jednom riječi većina jednog naroda nije bila i u velikom dijelu svijeta još nije na onom nivou historijske svijesti, a nije mogla ni biti s obzirom na dosadašnje mogućnosti njezina historijskog angažmana, da bi mogla biti odlučan korektiv jednog historijskog postupka u pravcu historijski moralnog. Demos je bio objektivno premalo *historijski* angažiran — njegov angažman je bio više »privatni«: borba za održavanje gole egzistencije ili kod dobrog dijela inteligencije održavanje privilegija proizvođača svijesti ili pretpostavke tehničkog funkciranja sadašnjeg društva — a da bi mogao imati takvu historijsku svijest koja je odlučni faktor u svakom historijskom postupku. A toga su svjesni oni koji su zainteresirani za održanje historijskog status quoa.

Zaključak iz ovih konstatacija može biti za marksiste samo takav da socijalizam mora biti ona historijska prekretnica u kojoj radni čovjek postaje iz objekta historije stvarni njen subjekt, razdoblje u kojem započinje stvarno prevladavanje mase kao historijske kategorije. To je osnovni cilj socijalizma, a podruštvljenje sredstava za proizvodnju samo je prva i veoma značajna pretpostavka toga procesa koji može nakon toga, kao što nam historijsko iskustvo pokazuje, imati dvije osnovne linije razvoja: iskorištavanje nacionalizacije u svrhu etabriranja jedne etatističke birokracije i takvog sistema koji

je za socijalizam utoliko opasniji jer proizlazi iz revolucije i iskorištava njene zanose i ideale, ili postepeno prevladavanje svake državnosti i političke vlasti i omogućavanje da radni čovjek zbilja upravlja svojim historijskim životom.

Iz prije rečenog drugo značajno pitanje je o stupnju i brzini realiziranja ovoga procesa, jer su narodi još i danas pogodni za različite manipulacije te se sa nekoliko parola o ugroženosti revolucije ili imperialističkoj opasnosti može sprečavati realizacija slobodnijeg života u socijalizmu. Iz toga ujedno sledi da je za ovo razdoblje uloga pojedinaca i pojedinih grupa daleko veća nego što to mnogi marksisti teorijski priznaju.

U toj dijalektici sraštavanja ili bolje preplitanja upravljanja od strane najsvjesnijih pojedinaca i grupa (i partija) i naroda koji ulaze u historijski život sadržan je fenomen i suština čitave jedne historijski duge epohe koju je Marx nazvao prvom fazom komunizma. Svaka koncepcija koja smatra da radnim ljudima bez ikakve historijske pripreme i neophodnih iskustava treba odjednom nakon revolucije, *barem u dosadašnjim zaostalim zemljama*, predati svu vlast preko savjeta i anulirati najsvjesnije i najborbenije snage kao historijski nepotrebne može biti izraz ljudi koji imaju najdjublje povjerenje u radne ljudi i najplemenitije želje ali su historijski utopijske.

Isto tako svaka koncepcija koja smatra da treba sadašnje stanje vlasti tih grupa etabrirati kao cijelu društveno-ekonomsku formaciju zastupa samo birokratske privilegije tih grupa i prijeći ono što je danas imperativ pozitivne historijske politike i djela, što ima karakter historijski moralnog: omogućiti radnom čovjeku stvarni historijski život.

Nehumani akti kapitalističkog poretka proizlaze iz njegove historijski neprogresivne strukture i etabiliranja vlasti privatnih monopola, dakle i privatnih interesa. Nehumani akti društva koje je dokinulo privatno vlasništvo i nacionaliziralo proizvodne snage proizlaze iz neostvarivanja temeljne Marsove humanističke poruke, iz neostvarivanja asocijacije slobodnih proizvođača, iz nerealiziranja imperativa da je slobodni razvitak pojedinca uvjet slobodnog razvijanja svih. Diskrepancija historijski moralnog i humanog, koja prožima cijelu dosadašnju historiju, može biti prevladana samo onim historijskim razvojem u kojem će radni čovjek uzimati historijsku

sudbinu svoga razvijanja u svoje ruke, u kojem će prestajati biti instrument bilo kakvih ciljeva pa i najviših, u kojem će konačno shvatiti da ne postoje nikakvi drugi historijski ciljevi izvan čovjeka i humane zajednice kao preduvjeta svestranog razvijanja njegovih beskrajnih kreativnih mogućnosti. Ako je kapitalizmu diskrepancija historijski moralnog i humanog bila immanentna njegovu sistemu, socijalizam prestaje biti socijalizam ako ne uspije da to protivrječe prevlada kako u odnosu prema radnim ljudima same socijalističke zajednice; tako i prema drugim narodima i nacijama.

(1968)

**mjesto nacionalnog pitanja u
marksističkoj teoriji
(teze)**

1

Marksizam poprima bitne i definitivnije konture u drugoj polovici četrdesetih godina prošlog stoljeća. Historijski i revolucionarni koncept Marxov i Engelsov polazi od historijskih iskustava, društvene strukture i unutrašnjih klasnih suprotnosti u tada najrazvijenijim zemljama svijeta, u prvom redu zapadnoevropskim. Proces konstituiranja tih zemalja u nezavisne nacionalne države (Francuska, Engleska itd.) bio je uglavnom završen. Buržoazija se ogrtala nacionalnim plashtom u borbi za proširenje svoje ekonomske i političke dominacije. *Nacionalna platforma*, dakle ona koja je označavala samo nacionalnu poziciju, suprotstavljanje interesa jedne nacije interesima drugih nacija, a prešućivanje klasne suprotnosti i različitosti klasnih interesa u svakoj naciji, bila je građanska pozicija i u osnovi isto tako i klasna. Na dnevni red historije postavljalo se međutim već svom oštrinom socijalno pitanje: problem sukoba proletarijata i buržoazije.

2

Marxovo i Engelsovo sagledavanje budućih historijskih sukoba i procesa oslobođanja čovjeka od klasne, političke i ideološke dominacije i otuđenosti polazilo je od najrazvijenijih tadašnjih situacija, gdje se već i konstituirala sve snažnija radnička klasa koja je započinjala borbu za svoju emanci-

paciju. Njihovo uvjerenje, naročito krajem četrdesetih godina (period revolucija), da se socijalna proleterska revolucija može očekivati u prvom redu u tim zemljama bio je tada jedino racionalan stav. Neopravdano je bilo njihovo zaključivanje na egzistenciju »hištorijskih« i »nehištorijskih« naroda pri čemu su vrlo oštro reagirali na sve one poteze malih naroda, naročito na evropskom istoku i jugoistoku, čija je intervencija mogla eventualno da ide na ruku reakcionarnoj Rusiji i time ugušivanju revolucionarnih procesa u razvijenim zemljama Evrope. I kasnije njihove neodržive ocjene u vezi s ovim narodima razumljive su iz tog konteksta: njihove velike averzije prema svemu onome što bi moglo ići na ruku reakcionarnom ruskom samodržavlju i panslavizmu.

3

Nacionalno pitanje prema tome u njihovim teorijskim preokupacijama igra malu ulogu. Zato postoje mnogi razlozi: *Prvo*, jer je u žarištu njihova teorijskog i praktičkog interesa socijalno oslobođenje čovjeka, u prvom redu proletarijata kao klase. *Drugo*, jer polaze od onih historijskih prepostavaka koje su nacionalni problem uključivale već kao riješen. *Treće*, jer je za takve mislioce bilo inkompabilno da se rješava problem socijalnog oslobođenja koje ne bi u isti mah ili prepostavljalo već nacionalno oslobođenje ili ga involuiralo u sebi. *Cetvrti*, što je *svako* nacionalno oslobođenje, pa prema tome i nacionalna platforma sagledavanja historijskih sukoba i rješenja, bila u osnovi građanska, buržoaska platforma i drugo nije moglo biti.

4

Da je nacionalna *platforma* u već navedenom smislu za Marx-a i Engelsa buržoaska platforma, proizlazi iz slijedećeg: *prvo*, buržoazija je u najrazvijenijim zemljama dovršila konstituiranje slobodnih nacionalnih država i taj je proces tada na-

ravno bio historijski progresivan: *drugo*, ostajanje na toj nacionalnoj poziciji značilo je i znači i danas ostajanje na historijskom status quo u tj. narodu organiziranom u državu, što pretpostavlja zadržavanje klasne diferencijacije a ne njen prevladavanje; *treće*, država, i kao nezavisna nacionalna država, označava klasnu podjarmljenošć i zaštićivanje te klasne diferencijacije; *četvrto*, nacionalna platforma znači u većini slučajeva i suprotstavljanje jedne nacije drugoj, neprijateljstvo među nacijama, potcjenjivanje jednih ili uzvisivanje drugih nacija itd. Što direktno ide protiv interesa radničke klase, radnih ljudi uopće i solidarnosti radnika; *peto*, stvaranje nacionalnih mitova na toj osnovi samo iskriviljuje svijest radničke klase i socijalista uopće i olakšava dominaciju i politiku parcijalnih interesa buržoazije.

5

Osnovna teorijska platforma Marx-a i Engelsa nije mogla da bude dakle »nacionalni humanizam« koji je pretpostavljao nehumanizam za radne slojeve i radničku klasu posebno, isto tako i za druge nacije, nego »socijalistički ili komunistički humanizam« koji je pretpostavljao ne samo nacionalno nego i socijalno oslobođenje. Nacionalno oslobođenje ne znači i socijalno oslobođenje čovjeka (ovdje mislim klasno oslobođenje, bez obzira koliko je nacionalno oslobođenje u određenom historijskom momentu bilo progresivno i značajno. Socijalno oslobođenje — u našoj epohi to znači socijalistička revolucija i njeno permanentno produbljivanje — mora pretpostaviti i nacionalno oslobođenje (ukoliko ono nije već provedeno), *inače bi socijalno oslobođenje bio puki historijski privid*.

6

Da je ovo bitan Marxov i Engelsov stav i za njih po sebi razumljiva stvar vidi se iz njihova reagiranja u vezi sa nacionalnim borbama u različitim situacijama. U prvom redu oni

su smatrali da jedan narod ne može biti slobodan dogod podjarmljuje drugi narod, što je izgleda ostalo mnogim ljudima pa i cijelim nacijama do danas potpuno nerazumljivo. Nadaće oni su uvijek podržali borbu za nacionalno oslobođenje, na pr. poljsku borbu, borbu Iraca itd. Isto tako je poznat slučaj Marxove diskusije sa Lafargueom u Internacionali povodom koje je pisao Engelsu da Lafargue »sasvim nesvjesno pod negacijom nacionalnosti, izgleda, razumijeva njihovo apsorbiranje u francusku uzor-naciju«. (Pismo od 20. juna 1866) Navodim još jedno mjesto iz Engelsova pisma Kautskom od 7—15. februara 1882: »Internacionalni pokret proletarijata je uopće moguć samo među samostalnim nacijama. Ono malo republikanskog internacionalizma od 1830—48, što se grupiralo oko Francuske, koja je trebala osloboditi Evropu, tako je povećalo francuski šovinizam, da nam se poziv Francuske za oslobođenjem svijeta, a time i njeno pravo po rođenju da stoji na čelu, još svaki dan plete među nogama (kao karikatura kod blankista, ali također veoma jako na pr. kod Malona i Co.) To je u Internacionali bilo prilično razumljivo gledište Francuza. Tek su im događaji morali pokazati — a i mnogim drugim — i moraju to još svakodnevno pokazivati, da je internacionalna suradnja moguća samo među jednakima, a čak primus inter pares u najboljem slučaju za neposrednu akciju.« I nastavljajući u vezi sa oslobođenjem Poljske zaključuje: »Da bi se moglo boriti, treba imati najprije tlo, zraka, svjetla i aršin prostora. Inače sve ostaje brbljarija.«

7

To su bili razlozi zbog kojih nacionalni problem u Marxovim i Engelsovim teorijskim preokupacijama ne igra važniju ulogu. Sloboda i ravnopravnost nacija bila je za njih pretpostavka i polazište za daljnja razmatranja o socijalističkoj revoluciji koja je trebala da prevlada i one forme zavisnosti, podjarmljenosti i otuđenosti što ih svaka dosadašnja nacionalna tvorevina u sebi sadržava: klasnu podvojenost i eksploraciju, državu kao oruđe klasne vladavine i razne druge forme ekonomске, političke i ideološke alienacije. Mogli bismo

i ovo reći: polazeći od situacije u najrazvijenijim zemljama Marx i Engels su nacionalnu slobodu i nezavisnost posmatrali kao historijske rezultate građanske epohe isto tako kao i industrijalizaciju. Oni nisu pretpostavljali da bi nacionalni problem i problem industrijalizacije mogli da budu i zadaci socijalističkih revolucija (što se u nerazvijenim i kolonijalnim zemljama stvarno zbiva), jer su pretpostavljali da će revolucija započeti u najrazvijenijim zemljama svijeta.

8

Kod Lenjina međutim ovo pitanje dobiva veće značenje. Razlozi su slijedeći: *prvo*, Lenjin djeluje u nerazvijenim uvjetima u kojima postoje mnoge neslobodne nacije (u Rusiji, srednjoj i jugoistočnoj Evropi), a revolucija postaje neposredni historijski problem. *Drugo*, uspjeh revolucionarne borbe proletarijata velikih nacija (na pr. ruske) zavisio je uvelike od pravilnog odnosa ruskog proletarijata i njegove avantgarde prema proletarijatu drugih nacija kao svom savezniku. Nadalje u Lenjinovo vrijeme započinju revolucionarni procesi i u kolonijalnim zemljama u kojima također nacionalno pitanje dolazi u prvi plan. Ono što Marx i Engels nisu pretpostavljali — da će zadatak socijalističke revolucije biti ono što je u razvijenijim zemljama bio normalan zadatak građanske epohe — u Lenjinovo vrijeme postaje stvarnost. Nacionalno oslobođenje i industrijalizacija zemlje postaju sastavni momenti gotovo svih socijalističkih revolucija u nerazvijenim ili kolonijalnim zemljama.

9

Samo je ovo bilo dovoljno da nacionalnom problemu Lenjin posveti mnogo više pažnje nego što su to učinili Marx i Engels. Njegova pozicija je u osnovi ista kao i njihova — samo, mora se naglasiti, dosljednija. On ne pravi nikakve razlike

među »historijskim« ili »nehistorijskim« narodima, velikim ili malim itd. jer više to ne može niti praviti, kada se revolucija približila pragu i tih naroda. Princip slobode nacija, ravnopravnosti i prava na samoopredjeljenje postaju za njega bitne pretpostavke socijalističke politike. Lenjin u potpunosti usvaja Engelsov i Marxov stav da ni jedan narod ne može biti slobodan dok god ugnjetava i podjarmljuje drugi narod, ili da su internacionalna solidarnost radničke klase pa prema tome i internacionalni pokret proletarijata mogući samo među samostalnim i slobodnim nacijama.

10

Još je u članku »O nacionalnom ponosu Velikorusa« Lenjin pisao da »mi, velikoruski radnici, ispunjeni osjećanjem nacionalnog ponosa, hoćemo po svaku cijenu slobodnu i nezavisnu, samostalu, demokratsku, republikansku, ponosnu Velikorusiju, koja svoje odnose prema susjedima gradi na čovječanskom principu jednakosti, a ne na feudalnom principu privilegija koji ponižava veliku naciju.«

Ili u raspravi »O pravu nacije na samoodređenje«, u polemici sa Rosom Luxemburg kada piše: »Takvo stanje stvari postavlja pred proletarijat Rusije dvojak ili, tačnije, dvostran zadatak: borbu protiv svakog nacionalizma i u prvom redu protiv velikorskog nacionalizma; priznanje ne samo potpune ravnopravnosti svih nacija uopće nego i ravnopravnosti u pogledu državne izgradnje, tj. prava nacija na samoopredjeljenje, na otcjepljenje —, a u isto vrijeme, i baš u interesu uspješne borbe protiv svakog nacionalizma svih nacija, obranu njihova najtješnjeg stapanja u internacionalnu zajednicu usprkos buržoaskim tendencijama k nacionalnoj izdvojenosti. Potpuna ravnopravnost nacija; pravo samoopredjeljenja nacija; stapanje radnika svih nacija — tom nacionalnom programu uči radnike marksizam, uči iskustvo čitavog svijeta i iskustvo Rusije.«

11

Vidimo dakle da se mjesto nacionalnog pitanja u marksističkoj teoriji donekle mijenjalo u skladu sa novim historijskim procesima. Ono pitanje koje je u razvijenim zemljama bio problem građanske epohe postaje problem i socijalističke epohe. Ali time još uvijek *nacionalna platforma* ne postaje i *revolucionarna platforma* proletarijata i socijalističkih snaga, ali postaje njen važan sastavni dio. Ostajanje u granicama nacionalne platforme znači i u ovim situacijama ostajanje u granicama građanskog društva. Nacionalno oslobođenje ostaje uvijek samo ili *pretpostavka* ili *simultani zadatak* daljnog, klasnog, socijalnog oslobođenja čovjeka, u prvom redu radničke klase. Prema tome — klasna platforma ostaje u svim ovim procesima ne samo bitna nego i jedino historijski perspektivna.

12

Nacionalna platforma, kao građanska, u suvremenim oslobođilačkim procesima nerazvijenih i kolonijalnih zemalja historijski je progresivna i revolucionarna. Međutim, s obzirom da se ovi procesi vrše u epohi socijalističkih revolucija i nakon teških iskustava sa dosadašnjim kolonizatorom — buržoazijom razvijenih zemalja — ovi nacionalno-oslobodilački pokreti prije ili kasnije prevazilaze svoju građansku ograničenost i poprimaju i socijalističko klasno obilježje — tendenciju prevladavanja građanskog svijeta.

13

Klasna platforma, koja historijski znači: solidarnost radničke klase, prevladavanje klasne podjele rada, državno-birokratskih struktura, nužno mora da uključuje i komponentu nacionalnog oslobođenja, ravnopravnosti i prava nacija na svoje opre-

djeljenje. Jer, u epohi socijalističkih revolucija radnička klasa u borbi za svoje socijalno oslobođenje istupa kao predstavnik svoje nacije, kao što je to bio slučaj i za građansku klasu u periodu buržoaskih revolucija. Nekonsekventno provođenje principa slobode i ravnopravnosti nacija u periodu socijalizma samo je znak dominacije birokratsko-etatističkih odnosa koji u višenacionalnoj zajednici nužno reproduciraju centralističke i unitarističke tendencije — dakle tipično nacionalističke pojave.

14

S obzirom na ovakvo koncipiranje mesta nacionalnog i klasnog u socijalističkoj revoluciji može se zaključiti: ako se tokom socijalističke revolucije dosljedno i radikalno ne riješi ili ne rješava nacionalni problem u duhu koji je bio prije naznačen — socijalistička revolucija mora biti opterećena takvim protivrječnostima koje spadaju čak u predgrađansku epohu, iako je i građanska epoha s njima obilovala. Socijalistička revolucija zakazuje time na jednom od osnovnih pitanja socijalističkog humanizma, na pitanju slobode ličnosti, u ovom slučaju shvaćene kao slobode nacija.

15

Poštivanje nacionalne ravnopravnosti, suvereniteta i prava da svaka nacija slobodno utire puteve svoga revolucionarnog razvitka dobiva naročito značenje u odnosima među nacijama i državama koje su stupile na put socijalizma. Dosljedno u duhu marksističkog humanizma, a napose Lenjinovih konceptacija, svako bilo kakvo miješanje u unutrašnje procese slobodnih socijalističkih zemalja od strane drugih socijalističkih zemalja predstavlja diskreditiranje velikih ideja socijalizma. Internacionalizam danas još uvijek može značiti samo jedno:

solidarnost radničke klase svijeta uz puno poštivanje suvereniteta nacija i pojedinih revolucionarnih pokreta da u skladu sa svojim mogućnostima i specifičnostima rješavaju unutrašnje probleme svoje revolucije i socijalizma.

16

Ako se međutim probleme socijalističke revolucije misli rješavati polazeći od nacionalne platforme, a ne socijalne, klasne — nužno se ostaje na *konzervativnim i u krajnjoj liniji reakcionarnim pozicijama*. Jer smisao socijalističke revolucije nije oslobođenje jedne nacije uz zadržavanje historijskog status quoa (klasa, države, najamnog rada, hijerarhija, birokracije, mistifikacija itd.) nego prevladavanje tih alienantnih oblika historijskim angažmanom radničke klase i radnog čovjeka uopće. Historijski angažman radničke klase znači strukturiranje društva na samoupravnim principima tj. prevladavanje nacionalnog kao državnog, klasnog, mistificiranog, jednom riječi prevladavanje svega onoga što se u ranoj Marxovoj terminologiji nazivalo »građanskim društvom« (Hegel).

I zato bih završio poznatom Marxovom X tezom o Feuerbachu: »Stanovište je starog materijalizma »građansko« društvo; stanovište novoga je *ljudsko* društvo ili podruštvljeno čovječanstvo.«

(1970)

**teorijsko zasnivanje ideje
o samoupravljanju**

Historijski gledano čovječanstvo je učinilo tek početne korake u ostvarivanju jedne nove ljudske zajednice. One zajednice koja je lebdjela pred očima mnogim velikim humanistima i cijelim pokretima koji su, ispunjeni utopijskom vizijom jednog novog svijeta, bili spremni na najveća pregnuća, samodricanja i žrtve. I najveća skepsa s obzirom na metode kojima je to učinjeno ne može zanijekati čovjekove rezultate na svim područjima njegove kulture, nauke, svijesti pa i morala. Ali ne može ni prikriti da je cijeli taj uspon plaćen nebrojenim žrtvama, patnjama, obespravljenošću cijelih slojeva i klasa. I humaniji ljudski odnosi uspostavljeni su nehumanim metodama, te je vizija humanuma historijska konstanta dosadašnjeg svijeta.

Danas znamo da je ta podvojenost čovječanstva koja je uvek izražavala i egzistencijalne interese pojedinih klasa, koji su se mogli poklapati sa objektivnim historijskim mogućnostima ili ne, dosegla tek u suvremenom svijetu onaj nivo koji omogućava i njeno prevladavanje. Marxova je osnovna vizija toga humanuma bila prevladavanje te klasne podvojenosti preko »samouprave proizvođača«, onog tipa društvene organizacije koja će biti zametak dokidanja vlasti otudene od čovjeka, političkih hijerarhija i birokracije. Pa kad je evropski revolucionarni radnički pokret prije pola stoljeća, na kraju prvog svjetskog dance macabrea počeo da otvara novu poglavlje historije — na njegovoj revolucionarnoj zastavi bili su osnovni zahtjevi i misao — sva vlast savjetima!

Da li u formi Lenjinovih »sovjeta«, njemačkih i austrijskih »savjeta« (Räte) ili Gramscijevih »consigli« — čovječanstvo

je bilo na pragu jedne nove historijske zore. Jedna jedina riječ, jedna jedina misao — savjet — sjedinila je u sebi sve patnje, sve nade i sva revolucionarna pregnuća nebrojenih generacija bez imena, ali i sav gnjev potlačenih i eksplotiranih. Kao što su ideje slobode vlasništva, pravne jednakosti i ravnopravnosti bili simboli građanskog svijeta, ideja »savjeta« je postala simbol prevladavanja građanske civilizacije. Simbol svijeta bez privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, bez klasa i eksplotacije, bez države i političkih hijerarhija, bez nacionalne mržnje i zatiranja.

Međutim, kao i svaka druga velika ideja historije, i ova nije bila puki odraz jednog već stvorenog historijskog stanja, nego njegova anticipacija. A za to je bilo potrebno da i sama stvarnost stremi prema njoj, historijska stvarnost koja je još uvijek bila podvojena, nerazvijena, protivrječna i često nepredvidljiva. A to znači da joj se mogla i opirati, što je i činila. I to ne samo u svojim građanskim oblicima, nego i socijalističkim!

Dok je buržoaski svijet s tom idejom privremeno obračunao silom, i uz pomoć socijaldemokracije, Lenjinovi sovjeti postajali su sve više formalnost u jednom etatiziranom socijalizmu kome je Staljin dao glavni pečat i teorijski izraz. Kao veliki neprijatelj socijaldemokracije — u jednoj socijalističkoj zemlji toga vremena učinio je zapravo slično: umjesto na radničke savjete težište je stavio na moćnu birokratsku državnu mašineriju, kao što je i socijaldemokracija to isto učinila s obzirom na buržoasku državu.

Tako su preko tri decenija historije radničkog pokreta i socijalizma bili u znaku »zaborava« ove temeljne ideje Marxova socijalizma. Ideja o radničkim savjetima i radničkom samoupravljanju kao da je iščezla sa historijske pozornice i revandikacija radničke klase. Kao uzor socijalističkog nametalo se cijelom radničkom bokretu fetišizirana socijalistička država, partija i vođa! Rādne mase ostajale su i dalje mase, jer je subjekt historije i socijalističkog razvitka bio netko drugi — instancije koje su u njihovo ime upravljale. Te instancije, partijsko-etatistička birokracija, raspolagale su cijelim njihovim viškom rada, određivale norme njihova ponašanja, slobodu njihova kretanja pa čak i fiksiranje za radno mjesto,

ograničile pravo protesta i svaki protest proglašile antisocijalističkim i antinarodnim aktom, itd. a da za to nikome odgovarale nisu.

Nije ni malo čudno da se ta etatističko-birokratska hijerarhija u svojoj svemoći užasnula i duboko povrijedila kada se u krilu socijalističkog pokreta našla jedna mala partija sa svojim narodima koja se nije pokorila njenom diktatu. (1948. god.). Dapače, kada je neposredno iza toga i zanijekala tom socijalističkom etatizmu dignitet razvijenog socijalizma. Protivno svemu onome što se u staljinskom vrhu govorilo i proglašavalo da je već krajem tridesetih godina socijalizam već izgrađen. I još više — kada je nasuprot ideji o svemoći socijalističke države i partije proklamirala jačanje samoupravnog socijalizma, samoupravljanja radnog čovjeka i prevladavanje državnog i političkog.

Novi historijski sukob je započeo. U ovom slučaju sukob za jedan razvijeniji model socijalizma, koji bi bio bliži Marxovim vizijama i prepostavkama. Pojavne dimenzije toga sukoba su više-manje poznate. Ali zato mnogo manje njegove suštinske dimenzije. Cijela jedna ideologija je bila stavljena u pitanje: ideologija o jednom putu u socijalizam; ideologija o državi i partiji kao osnovnom pokretaču socijalističkog razvitka, ali isto tako i osnovnom arbitru u svim društvenim pitanjima — od političkih do kulturnih i umjetničkih; ideologija o jednom stilu života, rada, umjetnosti i filozofije; ideologija o neprikosnovenim sferama (u ovom slučaju političkim) koje su bile izuzete od svake dijalektičke kritike, jer za njih dijalektika negativiteta više nije važila; ideologija o marksističkoj dijalektici koja je prema vani trebala da bude uništavajuća kritika buržoazije, a prema unutra poslušna apologija svake političke proklamacije; ideologija o nefleksibilnom centralizmu u partijskom i ekonomskom životu itd.

A osnovna ideja koja je kao historijska krtica rovala ovu uzoranu ledinu staljinizma bila je i jest ideja savjeta, ideja samoupravljanja. Kategorija negativiteta koja je bila izbačena iz Staljinova sistema sedam crta tvrdoglavu je pledirala za svoje historijsko pravo. I nitko joj ga nije mogao niti će moći oduzeti, jer je bila i bitna strana dinamike historijskog procesa, bitna poluga prevladavanja historijski ograničenog i anahroničnog. I tako je ne samo radnička klasa u moder-

nom svijetu historijska negacija građanskog društva i buržoazije kao klase, *nego je isto tako samoupravljanje radničke klase i radnog čovjeka negacija birokratsko-etatističke strukture početne etape socijalizma.*

U prije navedenoj kritici staljinske ideologije radilo se stvarno o kritici *ideološke* svijesti u genuino Marxovu smislu.

Vlastite ideje i vlastitu praksu poistovjećivalo se sa socijalističkim uopće. Vlastita politička pragmatika, koja je mogla da poprimi i monstruoze oblike, uzdizala se na princip. Iz dijalektičkog i marksističkog sagledavanja historijskih procesa — kategorija posebnog, specifičnog potpuno je iščezla.

A sve iz nesposobnosti da se svijet shvati u njegovoj kompleksnosti i svoj vlastiti slučaj samo kao poseban slučaj, na specifičnoj historijskoj osnovi i u posebnim historijskim relacijama a ne kao paradigma za sve više ili manje razvijene situacije.

Tako je nastao historijski sukob s obzirom na razvijenije uvjete razvoja socijalizma: na što staviti osnovni akcent u tom razvoju, u čemu vidjeti klice jednog razvijenijeg komunističkog svijeta — u političkim oblicima socijalističkog društva (državi i partijama) ili samoupravnoj organizaciji radničke klase i socijalističkog društva uopće; u sagledavanju odumiranja političkih oblika i jačanja ovih novih samoupravnih oblika koji su eo ipso i negacija političkog ili u jačanju političke sfere.

Sovjetski teoretičari i političari nastojali su da diskreditiraju kritiku i napore jugoslavenskih marksista kao antisovjetizam i nacionalni komunizam, koji bi kao takav trebao da bude oruđe imperijalizma.¹ U svojoj dugogodišnjoj etatističkoj praksi nisu ni mogli zamisliti da je to kritičko nastojanje bilo upravo zalaganje za istinski lenjinski sovjetizam, za sovjete

1

Od pedesetih godina pa do danas ponavljaju se kritike i optužbe sovjetskih ideologa u različitim varijantama. Svi oni su radničke savjete proglašili »konkretno-nacionalnim formama učestvovanja radnika u upravljanju proizvodnjom« i time proglašili Jugoslavenske marksiste da zastupaju »nacionalni komunizam«. U izvjesnim periodima zaoštrenih kritičkih okršaja oni su čak proglašavali da jugoslavenski komunisti s ovim stavovima stoje u službi međunarodnog Imperijalizma! (Vidi njihova pisanja krajem pedesetih godina u svim važnijim časopisima.)

koji neće biti svedeni na nivo biračke mašine, nego neposredne vlasti i upravljanja. U birokratskoj općinjenosti svojom stvarnošću nisu ni pomislili da se ne radi o nekom samovoljnem stavu jedne pojedinačne partije i zemlje, nego o bitnom, odsudnom historijskom dijalogu o sudbini socijalističkog razvijatka.

Ideja o radničkim savjetima, radničkom i društvenom samoupravljanju, isto je tako oštros napadnuta kao anarhosindikalizam, povratak u kapitalizam, desni oportunizam itd. kao da se radilo o nečemu što dotad u marksističkoj teoriji i praksi nije uopće postojalo, kao da time nije zapravo nastavljen jedan prekinuti historijski dijalog i historijska praksa koja se ticala najsuštinskeg momenta novih historijskih odnosa. Zato i raspravljanje o ovom problemu ne može da započne 1950-om godinom, kada je u jugoslavenskoj praksi učinjen značajan historijski zaokret — on već traje, iako sa već navedenim prekidima, od momenta rađanja Marxove koncepcije čovjeka, historije i socijalizma do danas.²

Pitanje se konkretno postavlja: koja historijska koncepcija proizlazi iz Marxovih, Engelsovih i Lenjinovih filozofskih i teorijskih analiza i stavova — koncepcija samoupravnog ili etatističkog socijalizma? Koja je od tih koncepcija izraz konsekventno marksističkog rješavanja socijalističkog problema a koja političkog oportuniteta i pragmatizma?

Rješenje se ne može naći ni u kakvom pojedinačnom citatu nego u cijelovitom marksističkom sagledavanju historijske problematike, a posebno problematike građanskog društva i njegova prevladavanja.

Historija za Marxa nije nikakvo zbivanje spoljašnje čovjeku, nego njegovo vlastito djelo. Stvaranje historije i stvaranje čovjeka simultani su i jedinstveni proces. Od stupnja čovjekove historijske prakse zavisi i stupanj razvoja njegove svijesti. Stupnjevi razvitka ljudske zajednice, pa tako i čovjekove svijesti zavise od njezina osjetilnog postojanja, kako je to još Marx u svojoj mladosti genijalno ukazivao. Mijenjanje čovje-

2

U tom pogledu se i dva Programa (SKJ i KPSS) bitno razlikuju. Dok je u Programu SKJ osnovni akcent razvoja socijalizma na radničkim savjetima i društvenom samoupravljanju uopće, u Programu KPSS je još uvijek na državi koja ostaje čak i u periodu komunizma!

ka nije dakle nikakav kontemplativni ili prosvjetiteljski posao, nego rezultat čovjekove osjetilne i revolucionarne historijske prakse.³

Za Marxa ne postoji podvajanje historijskog svijeta na odvojene sfere subjekta i objekta, jer je društveni čovjek, uvijek u određenim odnosima proizvodnje, i subjekt i objekt historije. Historija je samo to što je on svojim djelom stvorio, preko svoje proizvodnje, promjene prirode, umjetnosti i svih oblika kulture. Organizirani čovjek se tako objektivizira u svojim predmetima, u svom djelu — koje je historija in toto. Ali to isto djelo je ujedno i sam promijenjeni čovjek, njegovo djelo se ne objektivizira samo spoljašnje u predmetima historije, nego isto tako u njemu samom. Dublje sagledano subjekt historije, društveni čovjek, opredmećuje se u svojoj historijskoj praksi na beskrajno moguće načine: u oruđima za proizvodnju, predmetima svojih želja i potreba, umjetničkim i raznim drugim tvorevinama. Ali je svako to opredmećivanje ujedno i povratan akt jedne nove strukture, njegove svijesti, potreba, htijenja, ideala i pregnuća.

Materijalna njegova proizvodnja, definirana kao stupanj razvitka proizvodnih snaga i čovjekovih odnosa u proizvodnji, uvijek je objektivna, materijalna pretpostavka mogućnosti čovjekovih dalnjih historijskih kreacija. Ali je »druga strana« tih mogućnosti i određena historijska struktura čovjekova koja u osnovi odgovara njegovom vlastitom djelu, i uvijek je konkretno historijski dana. Čovjekove subjektivne mogućnosti u osnovi odgovaraju objektivnim mogućnostima sadržanim u njegovu vlastitu djelu. Te isto tako kao što on ne može

3

Od brojnih Marxovih misli navedimo samo dvije: »Koliko je rješenje teorijskih zagonetki zadatak prakse i praktički posredovano, koliko je istinska praksa uvjet zbiljske i pozitivne teorije, pokazuje se npr. na fetišizmu. Osjetilna svijest fetišista drugačija je od svijesti Grka, jer je njegovo osjetilno postojanje još drugačije.« (K. Marx, Ekonomsko-filosofski manuskripti, Rani radovi, Zagreb 1961, str. 259). Ili: »Proizvodnja ideja, predodžbi, svijesti prije svega se neposredno prepleće s materijalnom djelatnošću i materijalnim odnosom ljudi — jezikom stvarnog života. Predočivanje, mišljenje i duhovni odnosi ljudi pojavljuju se ovdje još kao neposredan izliv njihova materijalnog odnošenja... Svijest ne može nikada biti nešto drugo do svjestan bitak, a bitak ljudi je njihov stvarni životni proces.« (K. Marx i F. Engels, Njemačka ideologija, Rani radovi, str. 347—348).

na osnovi jednog određenog stupnja razvijenja materijalnih i kulturnih pretpostavaka da stvara društvene oblike koji tom stupnju uopće ne odgovaraju, on to ne može učiniti niti zato što i njegova lična i društvena jednadžba, struktura tog historijskog čovjeka ne može biti bitnije različita od njegova vlastita djela.

Kategorija historijske prakse je dakle fundamentalna kategorija Marxove filozofske interpretacije čovjeka i historije. Ali, Marxu je isto tako bilo jasno da je, iako uvijek totalitet, svaki dosadašnji historijski proces bio u sebi podvojen i rascijepljen. U dosadašnjoj historiji, s obzirom na još niske stupnjeve čovjekova razvijenja, opredmećivanje čovjeka značilo je da je u određenoj organizaciji društvenih odnosa i proizvodnje — u sistemu privatnog vlasništva i klasa — dolazilo do suprotstavljanja predmeta čovjeku. Predmet je posjedovao samostalnu egzistenciju i postojao je vlasništvo drugog koji mu se suprotstavljao kao samostalna sila, često kao otuđena grupa, klasa, vlast ili misterij.⁴

I tako je sistemom privatnog vlasništva i klasnom podvojenju došlo do presudnih i tragičnih rascjepa ne samo u društvu nego i samom historijskom subjektu — čovjeku. Umjesto realiziranja njegovih svestranih mogućnosti veliki dio čovjekostva je sveden na obično sredstvo proizvodnje i politike; interesi pojedinih grupa i klasa nametali su mu se kao opći interesi kojima je bio egzistencijalno podložan i zavisan; izgrađivan je sistem vlasti i moći koji se nametao ostalima kao spoljašnja i ničim ograničena moć; a ovu ekonomsku i političku otuđenost, koja je u građanskom društvu imala osnovu u najamnom odnosu i birokratiziranoj vlasti države, pratile su različite ideološke otuđenosti parcijalizirane egzistencije i isto takve svijesti obespravljenih masa.

4

„Ovo čvrsto utvrđivanje društvene djelatnosti, ova konsolidacija našeg vlastitog proizvoda u neku predmetnu silu nad nama, koja izmiješa našoj kontroli, koja se kosi s našim očekivanjima, poništava naše račune, to je jedan od glavnih momenata u dosadašnjem historijskom razvijenju i baš iz te protivrječnosti posebnog i zajedničkog interesa prima zajednički interes samostalan oblik u vidu države, odijeljen od stvarnih pojedinačnih i zajedničkih interesa, a istovremeno u obliku iluzorne zajednice itd.“ (K. Marx i F. Engels, Njemačka ideologija str. 355)

Parcijaliziranje čovjeka nije bilo samo posljedica životne vezanosti samo uz jednu fizičku djelatnost, što je bilo uvjetovano i niskim stupnjem ekonomskog i društvenog razvijanja uopće. Bila je to posljedica i njegove društvene odbačenosti i odvojenosti od učestvovanja u upravljanju društvenom zajednicom. Privilegij upravljanja imale su privilegirane grupacije i klase. Radnom čovjeku je sfera upravljanja ostajala sfera nedokučivog i tajanstvenog. I umjesto da historiju doživi i shvati kao svoje djelo, ona mu je izgledala u potpunosti netransparentna, strana, spoljašnja — što je samo omogućavalo daljnju fetišizaciju njegove svijesti.

U ovim, ukratko iznesenim, filozofskim sagledavanjima bivstva čovjekova i fenomena historijskog izvor je i Marxove koncepcije nužnosti prevladavanja tih oblika alienacije čovjeka i koncepcije svestranog razvijanja ljudskog bića, ljudske ličnosti. Marx je i u svojim ranim radovima, kao i kasnijim »Nacrtima« i »Kapitalu« dao temeljitu analizu ekonomske strukture građanskog društva, vlasti kapitala kao osnove ekonomske alienacije, a isto tako i političke, kao i stvaranja fetiške svijesti kao posljedice tih odnosa. Isto tako je jasno pokazao kako ovaj odnos djeluje na ograničavanje svestranosti ljudskog bića, otudajući čovjeka od njegove suštine, proizvodnje kao osnove njegove historijske egzistencije, pretvarajući mu rad u muku, kržljanje njegovih mogućnosti itd. Da je jednim parcijalnim, ograničenim historijskim aktivitetom nužno došlo i do ograničenja, parcijaliziranja čovjekove ličnosti samo je konsekvensija ovog ograničenog i otuđenog odnosa.

Zato Marx, u isto vrijeme kad proklamira općehumanistički stav da kritika religije završava učenjem da je čovjek najviše biće za čovjeka i da se sruše svi odnosi u kojima je čovjek poniženo, ugnjeteno, napušteno i prezreno biće pledira i za prevladavanje modernog klasnog društva borbom proletarijata za nove društvene odnose. Ali zapravo iz svih prije navedenih razloga Marxova vizija nije ponovno uspostavljanje niti novo *klasnog* niti *političkog* društva, nego njihovo prevladavanje da bi se time uspostavio dignitet ljudskog, da bi se čovjek svojim totalnim historijskim angažmanom stvarno i osjetio kao pravi i jedini demiurg svog historijskog svijeta i života.

Ove filozofske dimenzije staljinizam nije imao niti ima. Njemu je mehanicistički shvaćena koncepcija historijskog determinizma pragmatički trebala da posluži za opravdanje svakog političkog koraka kao jedino mogućeg i historijski determiniranog. Staljinova filozofska teorije subjekta i objekta svela je subjekt u krajnjoj liniji na onoga koji odražava jedan objektivni historijski proces kojem se u najboljem slučaju može samo da prilagođava. Inicijativa preostaje samo avantgardnim dijelovima i konačno samom političkom vrhu, čime je i u teoriji i u praksi, bez obzira na pozivanje na mase, unutar socijalizma stvorena jedna od najradikalnijih koncepcija elite, koja je ujedno i u praksi dosljedno provedena. Koliko je ovakva koncepcija i praksa protivrečna genuino marxističkom i socijalističkom htijenju ne treba posebno naglašavati.

Staljinu je nedostajao tatolni uvid u koncepciju čovjeka kao bića prakse, jer je kategoriju prakse shvatio samo kao spoznajnu kategoriju koja dolazi post festum kao kriterij istine. Zbog toga mu je također u potpunosti nedostajao uvid u složeni problem alienacije kao izraza jedne određene, parcijalizirane prakse čovjekove i njegove podvojenosti, što i u socijalizmu može poprimiti drastične i zabrinjavajuće oblike. Promjena čovjekove historijske strukture, formiranje jedne nove kompleksne i razvijenije historijske ličnosti nije zato proizazila za njega iz stupnja cjelovitog i svestranog historijskog angažmana radnog čovjeka, nego iz političke poslušnosti i prihvaćanja misli i direktiva vrhovnog arbitra. Dok je vulgarno shvaćen historijski determinizam trebalo da opravlja svaki potez njegove politike, nemarksistička teorija odraza trebala je da opravlja jedno novo socijalističko prosvjetiteljstvo. Zato tolika revnost političke i ideološke propagande, tolika rigoroznost političke indoktrinacije, tolika radikalnost da se sve ideološke i teorijske sfere svedu na apologiju vrhovne prosvjetiteljske zamisli. A tako neznatno nastojanje da se radnog čovjeka uvuče u historijski proces raspolaganja svojim radom i upravljanja svojom zajednicom.

Konsekvensije u sagledavanju društvene strukture, karaktera političke sfere, slobode individuuma i početnih procesa u socijalizmu nužno su se morali bitno razlikovati u jednom Marxovom, Engelsovom i Lenjinovom konceptu od Staljinovog.

U čemu je ta bitna razlika, u čemu je odsudnost ovog pitanja za socijalizam?

Već smo ukazali kako je Marxova vizija historije i čovjeka konsekventno zasnovana u stavu o nužnosti prevladavanja društva najamnog odnosa, a time i političkog njegova izraza — države. Slobodan razvitak individuuma, a oni su osnova historije, mogao se realizirati samo tako ako se dokida, prevladava podvojenost društva na vlast i vladane, ako se dokida klasna podjela rada i ako se ostvaruje svestrani angažman čovjeka u njegovu historijskom procesu. Taj historijski angažman, historijska svestrana praksa je za Marxa i marksizam bila i ostala osnova razvijanja svestranosti čovjekova bića, oslobođanja od fetiških predodžaba koje su samo sputavale njegovo individualnu i društvenu akciju. Zato je i jedna od osnovnih prepostavaka za sve velike marksiste bila da socijalizam — odmah u svom početku — najavi rat svim onim institucijama koje su zamjenjivale radnog čovjeka, koje su u njegovo ime vladale, koje su ga tokom historije alienirale, prema kojima je bio u stalnoj zavisnosti i podložnosti. A prva i osnovna institucija s takvim moćnim prerogativima bila je i jest — *država*.⁵

Država je poseban, historijski oblik društvene organizacije. U prvom redu oblik sile, ugnjetavanja, birokracije, bez obzira što država i prije i danas vrši niz općedruštvenih funkcija bez kojih društvo ne može opstati. Ali to ono može vršiti i bez takve organizacije. Kolikogod je ona radničkoj klasi u prvim počecima revolucije neophodna, ona je njoj neophodna, pre-

5

Ovi stavovi su crvena nit koja se provlači kroz Marxova i Engelsova djela od četrdesetih godina pa do kraja njihova života. Još u polemici sa Rugeom Marx naglašava da je »ta rastrganost, ta podlost, to **ropstvo građanskog društva** prirodni fundament na kojem se zasniva moderna država, kao što je građansko društvo **ropstva** bilo prirodni fundament na kojem se bazirala **antička** država. Egzistencija države i egzistencija ropstva su nerazdvojni. (K. Marx, Kritičke primjedbe uz članak »Pruski kralj i socijalna reforma. Od jednog Prusa«. Rani radovi, str. 311) Te ideje se javljaju i u »Njemačkoj Ideologiji« isto tako i u »Manifestu« gdje Marx i Engels predviđaju dokidanje političkog karaktera javne vlasti: »Kad u toku razvijatka budu iščezle klasne razlike i cijela proizvodnja bude koncentrirana u rukama udruženih individuuma, javna vlast izgubit će politički karakter. Politička vlast u pravom smislu jest organizirana vlast jedne klase za ugnjetavanje druge klase.« (Manifest komunističke partije, Kultura 1948, str. 62—63).

ma mišljenja i Marxa i Engelsa i Lenjina, kao i većine značajnijih marksista, samo u obliku njena vlastitog dokidanja. Jer svima je njima bilo jasno da je država takva koncentracija vlasti i sile da i u socijalizmu ona može lako postati silom i nad samom radničkom klasom. Zato je u poznatoj diskusiji o sindikatima Lenjin bio oštro protiv podržavljenja sindikata, a za što veću njihovu samostalnost, da bi upravo kao organizacija radničke klase tu istu klasu štitio protiv eventualnih zloupotreba njezine vlastite države. Tek su kasnije u Staljinovojoj totalitarističkoj koncepciji socijalizma sindikat, kao i ostale organizacije, postale samo transmisija svemoćnog birokratsko-etatističkog centra.

Da je ovo bio fundamentalni teorijski stav osnivača marksizma dovoljno pokazuju mnoga mesta njihovih teorijskih spisa. Poznat je Marxov stav iz spisa o Pariskoj komuni, ali je potrebno navesti i jedan njegov stav iz prvog nacrta za taj spis, gdje naročito izbija Marxovo neprijateljstvo prema državi kao instituciji. »Komuna je bila, pisao je, revolucija protiv same države, protiv tog nadprirodnog izroda društva; ona je bila ponovno oživljavanje od strane naroda i vlastitog društvenog života naroda. Ona nije bila revolucija da bi državnu silu od jedne frakcije vladajuće klase prenijela na drugu, nego revolucija radi slamanja te ogavne mašine klasne vladavine.⁶

Dovoljno je da ukažemo samo na jedno poznato mjesto kod Engelsa: »Prvi akt u kome država stvarno istupa kao predstavnik cijelog društva — uzimanje u svoje vlasništvo sredstva za proizvodnju u ime društva — ujedno je i njen posljednji samostalni akt kao države. Miješanje državne vlasti u društvene odnose postaje u jednoj oblasti za drugom suvišno i onda samo po sebi prestaje. Na mjesto vladavine nad ljudima dolazi upravljanje stvarima i rukovođenje procesom proizvodnje. Država se ne »ukida«, ona *odumire*.⁷

Taj isti duh provijava i Lenjinovim djelom o državi i revoluciji kada piše: »Proletarijatu je potrebna država — to po-

6

K. Marx, Erster Entwurf zum »Bürgerkrieg in Frankreich«, Werke sv. 17, str. 541.

7

F. Engels, Razvitak socijalizma od utopije do nauke, Izabrana djela II sv. str. 139—140.

navljuju svi oportunisti, socijal-šovinisti i kauckijevci, uvjerajući da je takvo Marxovo učenje, a »zaboravljajući« dodati da je po Marxu, prvo, proletarijatu potrebna samo država koja odumire, tj. koja je tako uređena da bi odmah mogla odumrijeti i da mora odumrijeti. I drugo, trudbenicima je potrebna »država«, to jest proletarijat organiziran kao vladajuća klasa.⁸

Iako su ovo već odavna poznati stavovi glavnih protagonisti i prvih ličnosti marksizma, potrebno ih je bilo navesti, jer još i danas većina marksista u ostalim socijalističkim zemljama ne zastupaju prije navedene teze, nego Staljinovu tezu o potrebi maksimalnog jačanja države, preko kojeg bi (!) trebalo da dođe do njenog odumiranja. A tezu o odumiranju države u socijalizmu proglašavaju bez ikakva dvoumljenja svoje marksističke svijesti za revizionizam. Ali, tada treba biti konsekventan i reći da su Marx, Engels i Lenjin revizionisti koji se smiju čitati samo u Staljinovoj korekciji!

Iz ogromne mase takvih napisa navedimo barem dva koja spadaju među oficijelija. U udžbeniku o osnovama marksističke filozofije autori pišu: »Marksisti su uvijek smatrali nužnim da socijalistička država iskorijeni birokratizam kao preživjelost dosocijalističkih metoda upravljanja. Glavno sredstvo rješenja te zadaće je privlačenje širokih narodnih masa u upravljanje državom. Pozivati se pod vidom borbe s birokratizmom na što brže odumiranje države, proglašavati nužnost odricanja od države u uslovima socijalizma, dok još postoji kapitalistički svijet i to više u uslovima prelaznog perioda od kapitalizma kao socijalizmu — znači razoružavati trudbenike pred njihovim klasnim neprijateljima. Proces odumiranja države ne može biti ubrzan bilo kakvim umjetnim mjerama. Država neće biti ni s čim zamijenjena, ona postepeno odumire konsekventno tome, kako otpada nužnost političke vlasti. To će biti moguće tada, kada socijalistička država ispunji svoje historijske zadatke, a za rješenje tih za-

8

V. I. Lenjin, Država i revolucija, Izabr. djela II sv. knj. 1. Zagreb 1950, str. 152.

dataka nužno je jačati narodnu vlast. Zato se ne smije suprotstavljati brigu o jačanju socijalističke države perspektivama njena odumiranja; to su dvije strane iste medalje.⁹

U istom smislu govori i najnoviji Program KPSS, s jednom novinom da je kod njih država postala općenarodna organizacija koja će se »očuvati do pune pobjede komunizma«.¹⁰ I nadalje: »*Svestrano razvijanje i usavršavanje socijalističke demokracije, aktivno učešće svih građana u upravljanju državom, u rukovođenju privrednom i kulturnom izgradnjom, poboljšanje rada državnog aparata i pojačanje narodne kontrole nad njegovim djelovanjem — takav je glavni pravac razvitka socijalističke državnosti u periodu izgradnje komunizma.* U procesu daljnog razvoja socijalističke demokracije vrši se postepeno pretvaranje organa državne vlasti u organe društvenog samoupravljanja.«¹¹

Sasvim je očito da se ovdje fundamentalni principi marksističkog sagledavanja oslobođenja radničke klase pragmatički dotjeruju u sklad sa jednom političkom empirijom koja je dala dovoljno elemenata da se radikalno prevlada. Ali je takva historijska samokritika i teška i neugodna.

U prvom redu, a u vezi s ovim što smo citirali, marksisti nisu nikada smatrali da »socijalistička država treba da iskorijeni birokratizam« niti da će ga ona iskorijeniti. Jer, država je glavna instancija birokratizma, fokus birokratskih silnica jedne zemlje, pa prema tome i nesposobna da vrši takvu samonegaciju. To mogu samo radni ljudi stvaranjem novih formi upravljanja svojom društvenom zajednicom, koje će biti negacija državnog i birokratskog.

Zato i nije glavni problem socijalizma i rješenje prije navedenog zadatka »privlačenje širokih narodnih masa u upravljanje državom« (iako je i to u određenoj mjeri i u početnoj fazi zadatka), jer je svaka država, pa i socijalistička »preuska« da bi u njoj bilo široko učestvovanje i jer se kod svega toga

9

Osnovy marksistkoj filosofiji, Moskva 1958, str. 547.

10

Programma KPSS, Moskva 1962, str. 127.

11

Programma KPSS, str. 127—128.

još uvijek ostaje kod države. Obratno, »široke narodne mase« mogu učestvovati masovno u upravljanju samo preko onih formi koje više nisu državne forme, i koje nisu odvojene od tih masa, nego se nalaze čak i prostorno u »njihovoj blizini«, a o čemu će biti još riječ.¹²

Nadalje, odumiranje države ne znači eo ipso i »razoružavati trudbenike pred njihovim klasnim neprijateljem«, jer država u marksističkoj teoriji nije identična sa društvenom zajednicom. Ako je sva vlast, politička, ekonomski pa čak i duhovna koncentrirana u državi, a država je uvijek određeni aparat, onda je cijela ta »vlast« dekoncentrirana iz ruku samog naroda. Marksisti ne mogu pretpostavljati da je glasanje naroda za svoje predstavnike u tom aparatu, pa makar kako to glasanje bilo slobodno, ono učestvovanje narodnih masa u upravljanju i državom i svojom vlastitom zajednicom o kojem su mislili osnivači marksizma. Parlamentarizam, sa svim svojim izbornim makinacijama i tehnikama, koliko god bio on historijska progresivna pojava, ostaje i ostat će jedna od bitnih karakteristika građanskog društva.

Ukoliko se dakle ekonomski i »politička« vlast postepeno prenosi iz ruku države (pa i one koja bi trebala da predstavlja radničku klasu) u ruke radničke klase i radnih ljudi uopće, a to znači odumiranje države, ne znači to dakle razoružavanje trudbenika pred klasnim neprijateljem, ne znači dakle slabljenje društvene zajednice, nego upravo obratno: njeno jačanje. Nikakva država ne može zamijeniti aktivnost milijunskih masa, nikakva država, pa i najboljim svojim administriranjem /ne može da zamijeni entuzijazam čovjeka koji zna i osjeća da je sudbina njegove vlastite zajednice, a

12

U početnom razdoblju socijalizma, kad radnička klasa ima još zadatak da definitivno obraćuna sa buržoazijom i eventualno sa kontrarevolucijom, država mora biti što jača. U takvoj situaciji je i Lenjin morao češće o tome govoriti i pledirati za učvršćenje nove sovjetske državne vlasti. Ali i u tom najtežem razdoblju sovjetske vlasti Lenjin je stalno naglašavao da to mora da bude sovjetska vlast, to jest da proizlazi iz radničkih i ostalih savjeta, tj. onih formi društvene i državne organizacije koji su ujedno i osnova odumiranja države. Ako se ostane pri tezi jačanja države bez pretpostavke radničkih savjeta i društvenog samoupravljanja (što je mnogo šire od državne vlasti i državnog upravljanja) onda ostajemo na etatističko-birokratskoj tezi jačanja samo državnog, birokratskog aparata sile.

time i sudbina njegove vlastite historije u njegovim rukama, koji zna da on raspolaže proizvodima svoga rada — a da sve to ne vrši neka sila odvojena od njega, pa makar i bila njegov vlastiti proizvod. Da još uvijek u sadašnjim situacijama mora postojati snažna narodna obrana, radi postojanja međunarodnog imperijalizma i mogućnosti agresije, o tome ne treba posebno diskutirati. Ali je potrebno i te kako razmotriti kakva treba da bude takva oružana organizacija, koja će sve manje bivati organizacija države, a sve više organizacija socijalističkog čovjeka koji neposredno upravlja svojim vlastitim životom i društvom.

Upravo zato se i ne radi ni o kakvom ubrzavanju odumiranja države »bilo kakvim umjetnim mjerama«, nego onim mjerama koje su svi veliki marksisti pretpostavljali i koje znače suštinsko oslobođanje čovjeka u socijalizmu, o čemu će još biti riječi.

Isto tako osnivači marksizma nisu nikad tvrdili da država odumire konsekventno tome »kako otpada nužnost političke vlasti«, nego da ona treba *odmah* odumirati, jer bi bilo veoma problematično tko će odrediti kada nužnost političke vlasti otpada. Sovjetski marksisti međutim smatraju, u skladu sa svojom divinacijom socijalističke države, da je upravo zadatak političkog vodstva da to odredi. Jer isto tako kao što za njih država treba da iskorijeni birokratizam, tako ona određuje i čas kada otpada nužnost političke vlasti. Dapače, on je tačno i određen: to je onaj momenat kada »socijalistička država ispunjava svoje historijske zadatke«, te tako ona mora u cijelom periodu socijalizma da jača. Vraćamo se na posvećenu Staljinovu tezu iz tridesetih godina, kojom je on »ispravljao« Engelsa, a zapravo revidirao jednu od osnovnih koncepcija i Marxa i Lenjina koji jačanje socijalističke države (osim u prvim i odlučnim momentima revolucije) nikad nisu pretpostavljali.

Upravo iz tih razloga ostaje obični sofizam zaključna konstatacija iz navedenog stava da se ne smije suprotstavljati brigu o »jačanju socijalističke države perspektivama njena odumiranja, to su dvije strane iste medalje.« Dijalektika ovakvog procesa nam je još nepoznata: da što više jedan organizam ili organizacija jačaju — oni time odumiru! Tu se svakako ne radi o dvije strane iste medalje nego o dvije strane dviju različitih medalja.

Ako se želi pošto poto jedna određena praksa uzdignuti na princip, ujedno i jedna praksa koja je tokom nekoliko dece-nija pokazala dovoljno insuficijencija i deformacija da bi zahtjevala barem oštiju kritičku analizu — onda taj »princip« mora doći u protivrjeće sa cijelom marksističkom teorijskom koncepcijom. I tako nasuprot Marxu, Engelsu i Lenjinu ne samo da u cijeloj fazi socijalizma pretpostavljaju jačanje države i isključuju mogućnost njena odumiranja, nego, opet iz pragmatičkih i ideoloških razloga, socijalističku državnost pretpostavljaju i za period izgradnje komunizma. Kada su na XXII kongresu KPSS proglašivali da će do 1980. god. izgraditi komunizam, a država empirijski postoji, onda se ta dva momenta: ideološki akt propagande i empirijski realitet trebalo spojiti u jedinstveni princip — a taj je jedino mogao biti perpetuiranje države i u komunizmu.¹³

Prema tome jedno društvo koje bi trebalo da prevlada i podjelu rada i klase zadržava još uvijek klasnu organizaciju, organizaciju prisile i nasilja. A to su ipak teorijski nonsensi. Ako smo bili svjedoci najrazličitijih mistifikacija od strane apologeta buržoazije nije ni malo potrebno niti uopće primjereno da se od tako kritičke koncepcije kao što je marksizam pravi nova mistifikacija.

Klasici marksizma su jasno proglašivali da već proletarijat treba da slomije tu »ogavnu mašinu klasne vladavine«, da je uzimanje od strane države sredstava za proizvodnju u svoje ruke i u ime društva »ujedno i njen posljednji samostalni akt kao države« i da je »proletarijatu potrebna samo država koja odumire«. Lenin prema tome — u potpunoj suglasnosti sa Marxom i Engelsom, ne govori o odumiranju države kada socijalistička država ispunji svoje historijske zadatke tj. »nakon

13

Vidi citirani stav iz *Programma KPSS*. Nije na odmet da se spomene kako je Lenin, raspravljajući o problemu odumiranja države u svom djelu »Država i revolucija« (glava V) navodio jedno Marxovo mjesto gdje se ovaj izrazio o »budućoj državnosti komunističkog društva« i odmah dodaje da bi to izgledalo kao da Marx priznaje nužnost države čak i u komunizmu. »Ali takvo mišljenje bilo bi iz temelja pogrešno. Ako stvar izbljiže razmotrimo, vidjet ćemo da se pogledi Marx i Engelsa na državu i njeno odumiranje potpuno podudaraju, a da se navedeni Marxov izraz odnosi baš na tu odumiruću državnost.« (Država i revolucija, str. 195)

završetka socijalizma«, a to znači kada više ne bude niti radničke klase kao klase, nego *upravo u periodu socijalizma* kada još postoji radnička klasa, jer je »proletarijatu (potcr. P. V.) potrebna samo država koja odumire.«

Ako se već radi dakle o kritici nekoga tko napušta osnovne konцепције klasika marksizma onda to ne mogu biti, kako se iz svega vidi, jugoslavenski marksisti. Stvar bi bila mnogo nedužnija kada bi to bio i ostao samo teorijski disput. Međutim on izražava određene historijske i društvene konstelacije i procese. A ostajanje na već navedenim tezama znači u biti, ne fenomenalno, opravdavati i sve ono što je jedna moćna i alienirana politička sfera perpetuirala svojim ekonomskim i političkim monopolom: otudenu egzistenciju socijalističkih individuuma. Znači ujedno rješavati sve te tragične i deformativne momente socijalizma nemarksističkom frazom o kultu ličnosti kome se ne vide stvarni društveni korijeni i pretpostavke. Jednom riječi znači, iz bilo kojih razloga, napuštati dosljednu i kritičku marksističku analizu.

Ne treba zaboraviti da je Marx u svom *Osamnaestom brumaireu* u vezi sa spisom V. Hugoa o državnom udaru Napoleona III pisao: »Victor Hugo se ograničava na gorke i duhovite napade protiv odgovornog izdavača državnog udara. Sam događaj izgleda kod njega kao grom iz vedrog neba. On u njemu vidi samo akt nasilja jednog čovjeka. On ne primjećuje da toga čovjeka pravi velikim, a ne malim, pripisujući mu ličnu moć inicijative kakva bi u svjetskoj historiji bila bez primjera.¹⁴

V. Hugo je bio pjesnik pa mu se ovakvi historijski previdi i prividi mogu i oprostiti. A šta bi se reklo o prividima od strane marksista u povodu jednog historijskog fenomena prema kojem je vinovnik francuskog državnog udara neznatna i bezazlena historijska figura.

Za genuinu marksističku interpretaciju socijalističkog razvijatka nema dakle nikakve sumnje da u njenoj osnovi leži koncepцијa o *nužnosti odumiranja države već u prvoj fazi komunizma* tj. socijalizma. Postavlja se pitanje koja je druga strana

14

K. Marx, *Osamnaesti brumaire Louisa Bonapartea*, Izabrana djela 1, Kultura 1949, str. 207—208.

toga procesa. Poznato je da Marx sve do Pariske komune nije imao rješenje ovoga problema. Tek je historijsko stvaralaštvo pariskih komunara dalo Marxu osnovne elemente za koncipiranje procesa prevladavanja državne organizacije društva. »Pariska je Komuna imala, razumije se, poslužiti kao uzor svim velikim industrijskim središtima u Francuskoj. Čim bi u Parizu i u drugostepenim centrima bilo uvedeno komunalno uređenje, stara centralizirana vlast morala bi i u pokrajinama ustupiti mjesto samoupravi proizvođača.«¹⁵

Marxova osnovna preokupacija s obzirom na rješenje historijskog problema: političkog i ekonomskog oslobođenja radničke klase nalazi u ovim spoznajama i organizaciono rješenje. Bez obzira koliko je država u prvim momentima revolucionarnog procesa neophodna, akcent nije na toj političkoj sferi nego na »samoupravi proizvođača«, radničkim savjetima koji postaju osnova jedne nove društvene strukture i zajednice.

Znademo da je Lenjin ove kao i mnoge druge Marxove i Engelsove stavove detaljno analizirao u poznatom djelu o državi i revoluciji, slažeći se s njima u svim osnovnim, principijelnim rješenjima ovog odsudnog historijskog problema. Komuna je za Lenjina isto tako zamjenila razbijenu staru državnu mašinu i uvela novu demokraciju s osnovom u »samoupravi proizvođača« koja već nije država u tradicionalnom smislu riječi.

Da je Lenjin u sovjetima, a to znači u samoupravljanju u prvom redu radničke klase, video i prije i poslije revolucije *osnovu i nove proleterske države, kao i osnovu njena odumiranja* — poznato je iz niza Lenjinovih manjih spisa nakon revolucije. Bio je to još uvijek period oružane revolucije kada se moralo misliti i o novoj državi radničke klase, kada se moralo nju učvršćivati i kada je bila potrebna stvarno željezna disciplina i proletarijata i partije da se nova vlast odhrva kontrarevoluciji. Zato se u Lenjinovim spisima iz toga doba kako smo već naglasili nužno javlja i problem učvršćenja države, ali niti tada kao jednog organizma koji se odvaja i stoji nad narodom, niti bez onih socijalnih pretpostavaka koje će biti i osnova njena odumiranja.

15

K. Marx, Građanski rat u Francuskoj, Izabrana djela I, str. 471.

Proletarijatu je i tada za Lenjina bila potrebna država, ali koja je tako »uređena da bi odmah mogla odumrijeti i da mora odumrijeti«. A to njeno »uređenje« koje će omogućavati da država može odmah odumirati jest ne prenošenje sve ekonomskih i političkih vlasti na državnu birokraciju, nego uvelačenje što širih masa u upravljanje (ne samo državom) preko radničkih, vojničkih i seljačkih sovjeta i njihovih deputata. »Socijalistička država«, pisao je Lenin početkom 1918. god., može nastati samo kao mreža proizvođačko-potrošačkih komuna koje savjesno vode evidenciju o svojoj proizvodnji i potrošnji, ekonomiziraju s radom, stalno podižu njegovu produktivnost i time postižu mogućnost skraćivanja radnog dana na sedam, šest sati dnevno i još manje.¹⁶ I nešto dalje: »Svaka tvornica, svako selo predstavlja proizvođačko-potrošačku komunu, koja ima pravo i dužnost da na svoj način primjenjuje opće sovjetske zakone (»na svoj način« ne u smislu njihova kršenja, nego u smislu raznovrsnosti formi njihovog provođenja u život), da na svoj način rješava problem evidencije proizvodnje i raspodjele proizvoda. Pod kapitalizmom to je bila »privatna stvar« pojedinog kapitalista, veleposjednika, kulaka. Pod sovjetskom vlašću to nije privatna stvar, nego najvažniji državni posao.«¹⁷

Lenjin je dakle i u najtežim danima postojanja mlade sovjetske republike i najtežim konkretnim problemima organiziranja nove vlasti prilazio principijelno i ujedno konkretno. Samouprava proizvođača, radnički savjeti kao organizacija komuna trebala se brinuti ne samo za organizaciju proizvodnje, nego i za »evidenciju i raspodjelu proizvoda«. Nova organizacija sovjeta, za čije je članove izričito tvrdio da se ne smije pretvoriti u »parlamentarce« niti »birokrate«¹⁸ bila je za Le-

16

V. I. Lenin, Naredni zadaci sovjetske vlasti, Izabrana djela II, knj. I, str. 329.

17

V. I. Lenin, Ibid., str. 333.

18

»Na razvijanju organizacije sovjeta, i sovjetske vlasti, pisao je Lenin, treba raditi intenzivno. Postoji sitnoburžoaska tendencija pretvaranja članova sovjeta u »parlamentarce« ili, s druge strane, u birokrate. Protiv toga se treba boriti privlačeći sve članove sovjeta praktičkom učešću u upravljanju. itd.« (Lenin, Naredni zadaci sovjetske vlasti, str. 343).

njina novi tip demokratizma, proleterskog, koji je »viši tip demokratizma, raskid s njegovim buržoaskim izopačavanjem, prijelaz k socijalističkom demokratizmu i uvjetima u kojima će država moći da počne odumirati.«¹⁹ Organizacija savjeta je u početnom razdoblju bila fundament i nove države, ali ujedno i osnova i uvjet njena odumiranja. Ali takvih savjeta, na koje je trebalo postepeno prenositi sve više prava i ingerencija u prvom redu ekonomskih, ali i mnogih drugih društvenih.

Veličina Lenjinove historijske ličnosti je upravo u njegovoj genijalnoj sposobnosti konkretnog rješavanja svake etape revolucije a da ne previdi osnovne, opće tendencije koje u duljem historijskom rasponu treba da razrješavaju protivrječnosti između novih formi komunizma i još uvijek postojećih i nužnih političkih formi društvene organizacije.

Sovjeti kao osnove i nove državne vlasti, ali — u formi radničkih sovjeta i kao osnove njena odumiranja, a ne sovjeti kao parlamentarno i birokratsko tijelo. Još više, koje u tvornicama i selima imaju ne samo kontrolu nad proizvodnjom nego i raspodjelom proizvoda.

Lenjinu nije bilo omogućeno zbog građanskog rata, gotovo potpunog nestanka stare radničke klase u tom ratu, porušenosti i zaostalosti zemlje kao i prekratkog vremena koje mu je još stajalo na raspolaganju da ovu koncepciju dalje učvrsti i razvije. Njegovi nastavljači su cijeli problem jednostrano shvatili i razvili u smislu jačanja upravo one sfere koju je Lenjin smatrao privremenom i ujedno opasnom i za socijalizam — državne, birokratske. Estatistička koncepcija socijalizma je u jednom historijskom razdoblju odnijela potpunu pobjedu nad samoupravnom.

U Lenjinovom razdoblju je ideja radničkih savjeta, naročito pod utjecanjem novog iskustva ruske revolucije, shvaćena kao vjesnik novog vremena, historijski novih društvenih odnosa.

A. Gramsci, G. Lukács, K. Korsch i mnogi drugi sagledavali su u toj koncepciji onaj historijski novum koji je trebao da zamijeni buržoaske odnose.

Potrebno je da se navedu barem još misli velikog talijanskog marksista i osnivača KPI A. Gramscija, koji je isto tako kao

19

V. I. Lenjin, Ibid., str. 343.

Lenjin, i pod njegovim utjecajem, video osnovu diktature proletarijata u radničkim savjetima, u kojima radnička klasa osjeća sebe kao proizvođača, a ne najamnika, a ne ni u sindikatima, niti u partiji. »Proleterska diktatura se može uobličiti u jednu vrstu organizacije specifične za samu aktivnost proizvođača, a ne nadniciara, robova kapitala. Fabrički savjet je prva ćelija te organizacije. Pošto su u savjetu zastupljene sve radne grane, u skladu sa doprinosom koji svaka struka i svaka radna grana daje za izradu predmeta koji fabrika proizvodi za zajednicu, institucija je klasna, društvena.«²⁰

Gramsci je veoma dobro osjetio da se tu nalazi ključ problema, da je to jedina socijalna osnova mogućnosti prevladavanja egzistencije najamnog odnosa, a to znači i ekonomske i političke otuđenosti, koja može postojati isto tako u odnosu radničke klase prema kapitalisti i buržoaskoj državi, kao i prema državi u socijalizmu ukoliko se ona osamostali preuzimajući i oduzimajući od radničke klase one funkcije bez kojih se radnička klasa lišava svoje ekonomske i društvene moći (oduzimanjem cijelog viška rada, raspolažanjem s njim, vlast nad investicijama i proširenom reprodukcijom, onemoćavanje demokratskog i proleterskog prava potpuno slobodnog opoziva delegata, itd.). Zato za Gramsciju »Fabrički savjet i sistem fabričkih savjeta isprobava i otkriva u prvoj instanciji nove pozicije koje radnička klasa ima u oblasti proizvodnje, daje radničkoj klasi svijest o vlastitoj sadašnjoj vrijednosti, o njenoj realnoj funkciji, odgovornosti, o njenoj budućnosti. Radnička klasa izvlači zaključke iz zbira pozitivnih iskustava koje ljudi lično stječu kao pojedinci, stječu psihologiju i karakter vladajuće klase i organizira se kao takva, to jest stvara politički sovjet, uvodi svoju diktaturu.«²¹ Iz svih tih razloga Gramsci smatra da rađanje »radničkih savjeta u fabrici predstavlja veličanstven historijski događaj, početak nove ere u historiji ljudskog roda.«²²

20

A. Gramsci, *Ordine nuovo*, 11/IX 1919, Izabrana dela, Beograd 1959, str. 164—165.

21

A. Gramsci, *Ordine nuovo* 14/II 1920, Ibid., str. 172.

22

A. Gramsci, *Ordine nuovo* 5/VI 1920, Ibid., str. 178.

To su u najkraćim linijama teorijske osnove koncepcije samoupravljanja. Ona proizlazi kako smo vidjeli iz specifično Marxove interpretacije historije, čovjeka, otuđenja čovjeka u modernom društvu te prevladavanja tog otuđenja i cjelokupnog građanskog društva socijalističkim razvojem. Koncepcija radničkog i društvenog samoupravljanja je logična i nužna konsekvensija shvaćanja čovjeka kao historijskog bića prakse, kao polivalentnog bića koji je u dosadašnjim klasnim odnosima i u otuđenom radu doživljavao različite parcijalizacije i deformacije a što je moguće, na ovom stupnju historijskog razvjeta, socijalizmom postepeno prevladati. Koncepcija je to dolaženje čovjeka samom sebi iz otuđenih sfera ekonomske (privatno vlasništvo, najamni odnos), politike (država, hijerarhije, birokracija) i ideologije (najrazličitije mistifikacije), u mogućnost da sve te otuđene sfere prevlada uzimajući u ruke svoju vlastitu historijsku sudbinu. Iz svih tih razloga tek ova koncepcija označava najdublje koncipiranje humaniteta na ovom stupnju historijskog razvjeta.

Ako izuzmemmo pojedine marksiste koji nikad nisu napuštali ovu koncepciju, u radničkom pokretu čitava tri decenija ova ideja, ovaj sudbonosni koncept ljudskog oslobođenja bio je u potpunosti potisnut pa čak i proskibiran. Zato je jugoslavenska 1950. god. kada je proglašen i zakonski usvojen stav o radničkom samoupravljanju kao osnovna i glavna linija razvjeta jugoslavenskog socijalizma — novi miljokaz historije. Ponovno je na masovnom, a ne više samo na individualnom planu, uspostavljen jedan historijski dijalog i historijska praksa.

Već prve godine te nove historijske prakse, koja je nakon toliko decenija djelovala kao stvarni historijski novum, stavile su u pitanje cijelu staljinističku, dakle etatističku koncepciju socijalizma. Tek su iz tog ugla napokon postale jasne i sve one pojave koje su toliko diskreditirale međunarodni socijalizam.

Iako ovo više nije tema naše rasprave potrebno je naglasiti samo nekoliko momenata. Tek je koncepcijom radničkih savjeta, radničkog i društvenog samoupravljanja bilo moguće shvatiti i odbaciti nedijalektičko dijeljenje prve faze komunizma od druge, tzv. socijalizma od komunizma. Pokazalo se da je koncepcija socijalizma kao sistema u kojem je vrhovna

arbitraža, vrhovna vlast, upravljanje, raspolaganje viškom rada itd. dana političkoj instanciji, u kojoj dominira državno vlasništvo i sve ono što iz toga slijedi — samo apologija jedne etatističke prakse, pa prema tome i historijska mistifikacija. Ni jedan od osnivača marksizma nije zamišljao nikakav historijski period socijalizma u kojem će dominirati država, državna birokracija, u kojem će društvene hijerarhije doseći toliku moć i netransparentnost. Svaki od njih je već tu prvu fazu komunizma shvatio kao komunizam (bez obzira da li ga nazvali socijalizmom) u kojem će upravo te odvojene i hijerarhizirane sfere odmah početi odumirati. Svi su oni dakle koncipirali socijalizam kao jedno prelazno i protivrječno razdoblje u kojem se historijski isprepliću i državne i samoupravne forme pri čemu ove posljednje moraju u krajnjoj liniji odnijeti pobjedu, ukoliko se ne želi izgraditi nove birokratsko-tehnokratske levijatane.

Sasvim je razumljivo da će i s obzirom na brzinu prevladavanja etatističkih i političkih oblika, na brzinu postajanja radničkog i društvenog samoupravljanja dominantnim oblikom društvenih odnosa, na brzinu dakle prestrukturiranja cijelog socijalističkog društva na samoupravnim osnovama biti veoma velikih razlika u pojedinim socijalističkim zemljama. Jednoj nerazvijenoj zemlji koja stupa na put socijalizma, sa slabijom radničkom klasom i inteligencijom, sigurno se neće moći predbacivati trajnija egzistencija i dominacija državnih i političkih oblika organizacije. Ali će joj se s pravom moći predbaciti ako smatra da je to najviši izraz socijalizma i paradigma za sve ostale.

Isto je tako jasno da je cijela epoha socijalizma protivrječno kretanje i razvoj, pa čak i suprotnost i borba između političkih i samoupravnih formi organizacije novoga društva, sa nužnim krizama, eventualnim stagnacijama itd. što se već i na iskustvu našeg jugoslavenskog razvoja može jasno sagledati. Isto tako da će u zemljama sa dugim i bogatim demokratskim tradicijama politički pluralizam igrati također značajnu ulogu u takvom razvitu.

Danas je osim toga već teorijski jasno, a historijska praksa to i potvrđuje, da je dosad nacionalizacija sredstava za proizvodnju bio revolucionarni akt i bitna pretpostavka daljeg socijalističkog razvoja. Ali isto tako, da je ostajanjem samo

na toj pretpostavci društvo ulazilo u etatističke odnose sa svim nemilim posljedicama takvih odnosa.

Viši stupnjevi socijalističkog razvijanja a time i daljnje revolucionarne perspektive mogu se odvijati tek na liniji prelaženja državnog vlasništva u društveno vlasništvo razvojem samoupravnih odnosa. Hoće li se ovi procesi vršiti brže ili sporije s obzirom na razvijanje demokratskih odnosa, sa više ili jednopartijskim sistemom itd. nije bitno pitanje socijalizma iako ne nevažno. Privatno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i posredna demokracija višepartijskog sistema je historijski gledano os građanskog društva. Samoupravljanje i neposredna demokracija, što znači odumiranje i prevladavanje političkog, parlamentarnog i birokratskog je historijska os socijalizma, one klice, elementi i odnosi koji bitno označavaju historijski novum.

Stvaranje nove historijske ličnosti nije prosvjetiteljski akt, a ponajmanje sa ovakvom literaturom, štampom i ideologijom kakvi danas u svijetu postoje. Ne podcjenjujući toliko značajnu kulturnu sferu u formirajući svijesti i neophodnog kulturnog lika nove ličnosti, bitna pretpostavka tog novuma je ostvarivanje historijskog prava radničke klase i radnog čovjeka da na ovom stupnju društvenog razvijanja prevladaju sve one historijske institucije koje su mislile i vladale umjesto njega i ponajviše protiv njega i da postepeno ostvaruju ono društvo u kojem će upravljanje prestati da postoji kao politička funkcija, tj. upravljanje ljudima i postati općedruštvena tj. upravljanje stvarima.

(1970)

socijalizam i kriza

1

Socijalizam se već dobrih pola stoljeća nalazi na historijskoj sceni. U tom razdoblju pokazao je mnoge svoje strane. I svijetle i tamne. I jedne i druge mogu biti povezane s kriznim situacijama, koje u svakom razvitku, pa tako i društvenom, postoje kao krize rasta i kao krize stagnacije i propadanja. Za svjesnu historijsku akciju od posebnog su značenja jasna razlikovanja karaktera određenih protivrječja, a ne zamagljivanje određenih križnih situacija, proglašavanjem za križu rasta onog što je očita i zabrinjavajuća kriza stagnacije.

Svaki fenomen dublje krize u razvoju dosadašnjeg socijalizma ima sigurno više važnijih i sporednijih uzroka. U ovom razmatranju želim akcentirati samo one momente koje smatram za ove pojave bitnim. A među njima, po mom mišljenju, dva su momenta u prvom redu odlučna: jedan su objektivne historijske vanjske i unutrašnje situacije i okolnosti u kojima se dosad socijalizam razvijao (govorim u prvom redu o evropskom socijalizmu), a drugi je sposobnost ili nesposobnost samih protagonistova ovih procesa, marksista, da djeluje što više u skladu s navedenim okolnostima. Kao što ću pokazati, dosad se moglo govoriti daleko više o dogmatičnosti, neelastičnosti i da tako kažem nemarksističnosti samih marksista u provođenju historijskih ciljeva, što je uvelike pridonosilo produbljivanju pojedinih križnih momenata o kojima će biti riječ.

Sasvim je logično da su svi evropski marksisti u svom historijskom angažmanu polazili u prvom redu od Marxovih i En-

gelsovih stavova o načinu prevladavanja kapitalizma i organizaciji socijalizma. Polazili su od njihovih koncepcija, ali su u potpunosti zapostavljali historijske okolnosti i prepostavke sa kojih su oba velikana teorijske misli 19. st. polazili.

A tu je po mom mišljenju nastao tragičan nesporazum koji nije bio karakterističan samo za duboku krizu socijalizma — staljinizam, nego se i teorijski i praktički perpetuirao u velikom dijelu socijalizma i do danas.

Nemamo namjere da naširoko obrazlažemo jednu od temeljnih Marxovih i Engelsovih misli o prevladavanju kapitalističke anarhične proizvodnje i raznih formi čovjekove alienacije organiziranjem planske proizvodnje i ovladavanjem stvarima a ne ljudima. Za to ima dosta tekstova i kod samih klasika, a navest ćemo samo dva. Tako je Marx u svojoj kritici Gothskog programa pisao: »U društvu koje počiva na zadružnim načelima, koje se temelji na zajedničkom vlasništvu sredstava za proizvodnju, proizvođači ne razmjenjuju svoje proizvode; ni rad koji je utrošen na proizvode ne pojavljuje se ovdje kao vrijednost tih proizvoda, kao neko materijalno svojstvo koje oni posjeduju, jer sad već, suprotno onom što imamo u kapitalističkom društvu, individualni radovi postoje ne okolišno, nego neposredno kao sastavni dijelovi cijelokupnog rada.« Isto tako i Engels, također sedamdesetih godina u svom djelu Protiv Dühringa: »Preuzimanjem sredstava za proizvodnju u vlasništvo društva odstranjuje se robna proizvodnja, a time i vladavina proizvoda nad proizvođačima.

Anarhija u društvenoj proizvodnji zamjenjuje se svjesnom planskom organizacijom.«

U ovim mislima i stavovima bila je istaknuta jedna od osnovnih suprotnosti kapitalističkog društva eksploracije i vladavine proizvoda nad proizvođačima — i socijalizma kao dokidanja te vladavine planskom organizacijom proizvodnje i vladavinom nad proizvodnjom tj. stvarima. Tragični »nesporazum« kod Marxovih sljedbenika dogodio se kada su ispušteli iz vida historijske okolnosti i prepostavke sa kojih su osnivači marksizma polazili i kada su pokušali da navedene stavove i koncepcije mehanički i neposredno, bez ikakvih društvenih medijacija, primijene na svoje historijske situacije — koje su se u većini slučajeva do danas bitno razlikovale

od onih na koje su mislili Marx i Engels. A to treba naročito istaknuti da bi ova historijska zabluda bila i jasnija i po-učnija.

Historijska optika Marxovih i Engelsovih sagledavanja razvoja socijalizma bila je sasvim drugačija od realnog toka stvari. Oni su, što je bilo najlogičnije i najrazumnije, o čemu smo imali već prilike da pišemo, pretpostavljali da će socijalizam stupiti na historijsku scenu u onim zemljama koje su tada bile najrazvijenije, u kojima je radnička klasa bila najjača, pa prema tome i protivrječnosti između buržoazije i proletarijata najzaoštrenije. A to su od velikih zemalja bile Engleska, Francuska, Njemačka i Amerika. Početkom druge polovine 19. stoljeća Rusija je bila najzaostala od velikih evropskih zemalja, u njoj se tek dokinulo kmetstvo a sistem je imao još uvijek izrazita reakcionarna feudalno-monarhistička obilježja. Ostale zemlje istočne Evrope bile su u sličnim situacijama. Radnički pokret u njima uglavnom tada nije ni postojao.

Navedene razvijene zemlje imale su već jasnu i snažnu klasnu i društvenu artikulaciju, sa nizom građanskih revolucija iza sebe, s daleko razvijenijim demokratskim i kulturnim tradicijama, sa već jakim i radničkim pokretom pa i određenim revolucionarnim iskustvima (čartisti, blankijevci, Pariška komuna itd.). Sasvim je bilo razumljivo da se u takvoj situaciji moralo probije kapitalizma tražiti tamo gdje su mnoge pretpostavke za to ili već postojale ili bile u intenzivnijem formiranju.

S obzirom na ove pretpostavke stvar nije toliko nejasna. Međutim marksisti nisu kasnije nikada postavili pitanje: što je iz ovih pretpostavaka proizlazilo da je Marxu i Engelsu moglo dati osnove za već navedene zaključke. Jer, moramo i to istaknuti, nije se u navedenim stavovima radilo samo o jednoj teorijskoj projekciji daleke budućnosti, nego i o neposrednoj stvarnosti socijalizma. A da su takvo nešto mogli zaključivati proizlazilo je iz konsekvensija njihovih historijskih pretpostavaka. A te su konsekvensije bile ne samo dalekosežne, nego su i omogućavale gotovo neposrednu realizaciju osnovnih Marxovih i Engelsovih gledanja na razvitak socijalizma kao prve faze komunizma.

Pobjedom socijalizma u navedenim razvijenim zemljama Evrope i Amerike socijalizam bi u isti mrah postao ekonomski dominantan sistem u svijetu. Svojim golemlim ekonomskim potencijalom ne bi imao nikakve značajnije konkurencije, nego bi dapače svojim ekonomskim resursima i razvijenim proizvodnim snagama odlučno djelovao na ubrzavanje tokova ekonomskog i društvenog razvitka i u ostalim zemljama. Razvitak socijalizma u ostalim dijelovima svijeta ne bi bio pod pritiskom ekonomske konkurencije i eksploatacije, nego bi dapače mogao računati na značajnu ekonomsku pomoć.

Drugo, samim tim socijalizam bi postao i politički dominantan sistem te bi razvojem socijalističkog demokratizma, proširivanjem mogućnosti društvenog angažmana i sudjelovanja radnog čovjeka u upravljanju svojim proizvodnim procesom i društvom u cjelini postao i toliko historijski atraktivan da bi veoma ubrzavao političko sazrijevanje i angažman radnih slojeva u drugim zemljama.

Treće, s obzirom na svoju i ekonomsku i političku dominantnost otpale bi sigurno i potrebe golemlih vojnih izdataka koje do danas opterećuju ekonomike i društvo cijelog svijeta, što se također veoma negativno odražava na podizanje nivoa života a time i na skraćivanje radnog dana, jednog od također najvažnijih preduslova uspješnosti socijalizma kao i prevladavanja bitne suvremene podjele rada na fizički i umni.

Cetvrti, svim tim bi se socijalizam mogao razvijati po mjeri svojih potreba, zahtjeva i pretpostavaka. Bez jačih ekonomskih i političkih pritisaka izvana tempo svoga razvitka određivao bi sam i prema vlastitim mogućnostima.

I peto, zbog svih ovih navedenih razloga bilo je logično da je Marx pretpostavljao da će i osnovni odnos buržoaskog društva — kapital — biti brzo prevladan a time i robna proizvodnja. U političkoj bi sfери odumiranje države bio također jedan od bitnih i najurgentnijih procesa s obzirom na karakter te sfere i mogućnost i težih birokratsko-etatističkih deformacija.

Mislim da iz svega ovoga jasno proizlazi da Marx i Engels kao i većina marksista u periodu II Internacionale nisu pretpostavljali plansku privrednu i prevladavanje robno-novčanih odnosa kao daleki cilj socijalizma nego kao neposredni, s obzirom na sve prije navedene pretpostavke koje su proizla-

zile iz njihova sagledavanja putova socijalističke revolucije. Ovo mišljenje, da će proleterska revolucija izbiti u prvom redu u najrazvijenijim zemljama toliko je bilo uvjerenje svih marksista početkom ovoga našeg vijeka da su i ruski boljševici, na temelju Lenjinove pretpostavke o mogućnosti probaja kapitalizma u jednoj pa i nerazvijenoj zemlji, ovaj probaj još početkom svoje revolucije smatrali uglavnom samo kao impuls proletarijatu razvijenijih zemalja da nastavi započeto djelo. A s druge strane, kada su boljševici izvršili revoluciju, jedan veliki dio evropskih socijaldemokrata nije ovu revoluciju uopće htio priznati za proletersku, jer se zbivanje nije poklapalo sa prije navedenim njihovim pretpostavkama.

Međutim, prije nego što prijeđemo na realni tok revolucionarnih zbivanja, treba učiniti još jednu važnu napomenu. Kada smo bili navodili da su svim velikim marksistima prevladavanje kapitalističkih odnosa, robnonovčane privrede pa prema tome i najamnog rada lebdjeli pred očima kao bitni zadatak, historijski poziv socijalizma radi ostvarivanja novog društva bez najamnog odnosa, eksploracije i raznih drugih oblika čovjekove otuđenosti — što ostaje i danas glavni cilj progresivnih socijalističkih snaga svijeta — treba navesti još jedan bitni momenat: Marx, Engels i Lenjin, da spomenemo samo najvažnije, pretpostavljali su i odumiranje političke sfere — države i strukturiranje društva na osnovi »asocijacije slobodnih proizvođača«. Na ovom mjestu ne želimo ponavljati i citirati ono što smo drugim prilikama učinili, kao što su to učinili i mnogi drugi koji su ovaj problem razmatrali, nego samo želimo podsjetiti na Marxove zaključke u vezi s analizom zbivanja za vrijeme Pariske komune, Engelsove stavove o odumiranju države u *Anti-Dühringu*, Lenjinovo iscrpno pišanje o ovim problemima u *Državi i revoluciji* kao i mnogim manjim spisima nakon revolucije, njegovu historijsku ocjenu ruskih sovjeta kao i na prve realne pokušaje ostvarivanja sistema savjeta u ruskoj, mađarskoj, njemačkoj revoluciji i mnogim drugim revolucionarnim zbivanjima krajem prvog svjetskog rata. Jednom riječju — bit razvitka socijalizma nije u osnivača marksizma shvaćena kao dominacija države, kao organizacija proizvodnje i društva preko političko-državnog mehanizma nego prevladavanje tog mehanizma preko jačanja samoorganizacije radničke klase i radnog čovjeka u socijalizmu. Plansko usmjeravanje vlastitog razvitka trebalo je dakle

da sve više bude funkcija samoupravne strukture društva, a sve manje državno-političke.

Potrebno je ovdje navesti da su to bile i ostale bitne konцепције Marxove i Engelsove i da ih možemo slijediti do posljednjih njihovih spisa. Mnogo citirani na pr. Marxov stav o problemu slobode u III svesku *Kapitala* rijetko se citira za potvrdu upravo ovih prije navedenih stavova. Govoreći o slobodi čovjeka koja počinje tamo gdje prestaje rad koji je određen nevoljom i spoljašnjoj svršishodnošću, Marx s obzirom na sferu materijalne proizvodnje ističe: »Sloboda se u ovoj oblasti može sastojati samo u tome da *udruženi čovjek, udruženi proizvođači* (potcr. P. V.) racionalno urede ovaj svoj promet materije s prirodom, da ga dovedu pod svoju zajedničku kontrolu, umjesto da on njima gospodari kao neka slijepa sila; da ga vrše s najmanjim utroškom snage i pod uvjetima koji su najdostojniji i najadekvatniji njihovoj ljudskoj prirodi. Ali to uvijek ostaje carstvo nužnosti. Sa one strane njega počinje razvitak ljudske snage, koji je svrha samom sebi, pravo carstvo slobode, ali koje može da provjjeta samo na onom carstvu nužnosti kao svojoj osnovi.

Skraćenje radnog dana je osnovni uvjet.« (Podcr. P. V.)

Ako izostavimo ili odbacimo ovu koncepciju klasika marksizma o »asocijaciji slobodnih proizvođača«, o »udruženim proizvođačima«, sovjetima ili savjetima — jednom riječju i našom terminologijom govoreći: koncepciju radničkog i društvenog upravljanja — odbacujemo bitnu karakteristiku socijalizma što je imalo i uvijek mora imati veoma nepoželjne pa i tragične posljedice za njegov razvitak.

2

Ovo su bile dakle osnovne pretpostavke. Vjerojatnost da će se proboji kapitalizma izvršiti tamo gdje su klasici marksizma pretpostavljali i da će se prema tome ostvarivati odmah one zamisli koje smo iznijeli — bila je u 19. st. veoma velika. Stvar je međutim »zamrsio« onaj faktor zbog kojega se historija i toliko razlikuje od determiniranog procesa prirode

— a to je sam čovjek. S obzirom na mogućnosti koje su se pojavile početkom dvadesetog stoljeća u Evropi, naročito u periodu prvog svjetskog rata — našle su se i ličnosti i oformljene organizacije (mislim u prvom redu na Lenjina i boljševike) koje su umjele te mogućnosti daleko bolje iskoristiti nego najpozvanje i najviđenje ličnosti i organizacije u razvijenim dijelovima Europe — i historija je krenula sasvim drugim tokovima nego što su Marx i Engels pretpostavili. Proboji nisu bili izvršeni u najrazvijenijim zemljama, nego u jednoj od najnerazvijenijih zemalja Evrope!

Nastala je svojevrsna situacija u vezi sa razvojem socijalizma u kojoj su, s obzirom na nerazvijene okolnosti, jednostavno otpale sve Marxove pretpostavke koje smo prije naveli. Tadašnja Rusija nije mogla, i bez pustošenja u građanskom ratu, da postane niti ekonomski niti politički dominantna zemlja u svijetu, niti je samo preko te jedne zemlje socijalizam mogao postati dominantan sistem, niti se prema tome mogao razvijati prema svojoj vlastitoj mjeri i potrebama nego u oštroj konkurenциji sa razvijenijim, jačim i dominantnijim kapitalizmom. Međutim, marksisti su, bez obzira što su gotovo sve pretpostavke nedostajale, išli za Marxovim i Engelsovim vizijama koje su pretpostavljale daleko razvijenije situacije i drugačiji položaj socijalističkih zemalja u svijetu.

Svi su ruski marksisti, zajedno sa Lenjinom, mislili da mogu i moraju odmah ostvariti onu zamisao klasika koja je značila bitnu suprotnost kapitalizmu, onu zamisao koja je trebala da dokine najamni odnos, anarhički karakter kapitalističke proizvodnje i sve ono što je iz takvih odnosa slijedilo. Provedena je bila potpuna nacionalizacija, a zbog ratnih prilika i ratni komunizam. Četiri godine nakon toga socijalizam je u Rusiji doživljavao tešku ekonomsku krizu koja je bila posljedica ne obilja nego nestašice proizvoda, prijeteći da dovede u pitanje normalni rast privrede, razmjenu sa selom pa prema tome i na političkom planu odnos radničke klase i seljaštva prema novoj vlasti.

Samo jedna genijalna ličnost kao što je bio Lenjin, koji nije robovao šablonama, pa makar to bile i tačne opće teorijske pretpostavke, mogao je 1921. god. da učini u takvim prilikama i pri takvoj strukturi mišljenja svojih suboraca, poznati odsudan zaokret i proglaši nužnosti NEP-e. A NEP je značio

davanje prostora i kapitalističkim odnosima i načinu proizvodnje, jer je nekoliko hiljada tvornica bilo dano kapitalistima na upravljanje. A to je za mnoge i poštene i uvjerenе marksiste i komuniste bio snažan šok! Isto tako kao što mnogi i najviđeniji ruski marksisti nisu mogli intimno da se suglase s Lenjinovim zahtjevom da se 1918. zaključi s imperialističkom Njemačkom mir (i još k tome sraman!), tako se nisu mogli barem u početku da suglase sa takvim »popuštanjem« kapitalizmu nakon pobjede nad njim. Veličina je Lenjinova međutim i bila u tome što je imao izvanredno osjećanje za realnost, za stvarne mogućnosti — prema čemu je i podešavao svoju revolucionarnu taktiku, nastojeći naročno da nikad ne izgubi bitne karike iz ruku. Zato je nakon pobjedonosnog Oktobra u seljačkom pitanju ostvarivao zapravo program lijevih esera, a ne komunistički, tj. uz formalnu nacionalizaciju cijelokupne zemlje ruski su komunisti dali zemlju seljaku na upravljanje. Isto tako, kad je vidovala se ne mogu drugačije izvući iz krize zastoja razvoja privjrede, inauguriра novu ekonomsku politiku što je također značilo odstupanje od proklamiranih principa. Ali je ujedno značilo spašavanje revolucije! Reći će se protivrječnost! Jeste, kao što je cijelokupni, a naročito današnji, razvitak svijeta pun protivrječnosti.

Ono što je toliko karakteriziralo Lenjinovu ličnost u potpunosti je nedostajalo njegovu »nasljedniku«. Staljin se, ograničavajući sve više demokraciju u partiji, postepeno riješio nedemokratskim metodama opozicije u partiji, koncem dvadesetih godina počeo provoditi nasilnu kolektivizaciju i plansku dirigiranu privredu. Osjećanje za posebnost momenata kao i demokratičnost u rješavanju političkih problema Staljinu je, za razliku od Lenjina, u potpunosti nedostajalo. Njemu je također nedostajalo povjerenje u mase, a u prvom redu u radničku klasu. I dok je Lenjin još morao također računati na socijalističku državu, ali po njegovom mišljenju na državu koja odumire — jer ju je po Lenjinovoј zamisli trebalo da zamijeni neposredno upravljanje radnog čovjeka preko sovjeta — Staljin je identificirao socijalističko sa državnim, u potpunosti odbacio i proskribirao bitnu marksističku ideju o samoupravljanju, te plansku privredu i planiranje eo ipso shvatio samo funkcijom države i proglašio to razdoblje historijskim momentom potpune pobjede socijalističkih odnosa,

Što je trebalo da znači i prevladavanje bitnih kategorija političke ekonomije: tržišta, robno-novčanih odnosa, kapital odnosa, vrijednosti itd. Staljin i njegovi suradnici nisu mogli shvatiti da se na tom stupnju njihova društvenog razvijanja i u takvim historijskim okolnostima nije moglo tako naglo ukinuti stare odnose, isto tako da se nije moglo bez teških posljedica proskribirati glavnu marksističku misao o odumiranju države, tj. o jačanju samoupravljanja, o jačanju uloge radnog čovjeka u upravljanju ne samo svojim viškom rada nego i svojom društvenom zajednicom. Izjednačavajući socijalističko sa državnim, socijalističko vlasništvo sa državnim vlasništvom, socijalističko planiranje sa državnim planiranjem — stvorili su jedan moćan etatističko-birokratski sistem i mehanizam, koji je u nerazvijenim situacijama i u zemlji sa slabim demokratskim tradicijama veoma lako mogao postati koban i za same najbolje protagoniste revolucije i za jedan dio naroda te zemlje što se samo nekoliko godina nakon navedenog procesa i dogodilo. Socijalistički sistem i razvoj u SSSR-u iz navedenih razloga morao je zapadati iz jedne teške krize u drugu.

U nerazvijenoj unutrašnjoj situaciji navedeni procesi mogli su se postizati i ostvarivati samo silom. To je konkretno znacilo da je jaka državna i birokratska sfera samo time jačala, da se rascjep između političke vlasti i naroda morao povećavati, demokratski odnosi u partiji i u društvu sve više sužavati i da se napokon morala stvoriti takva situacija gdje je svaka kreativna misao na području društvenih i humanističkih znanosti bila ugušena i onemogućena u samom početku.

Rezultat je bio stvaranje novog tipa najamnog odnosa, novi tip ekonomsko-političke alienacije što se u takvom etatističko-birokratskom sistemu moralo odraziti i na planu nacionalnih odnosa (dominacija ruske nacije, nepoštivanje prava nacija na samoopredjeljenje — slučaj sa baltičkim zemljama, sa nekim narodima unutar SSSR-a, a mnogo kasnije na pr. i sa Čehoslovačkom). U zemlji dakle sa slabim demokratskim tradicijama a veoma jakim tradicijama apsolutističkih, samodržavnih postupaka, sa desetkovanim proletarijatom u građanskom ratu, zamorenim masama tokom rata i nakon građanskog rata — navedena Staljinova politika je dovela do duboke krize socijalizma koja je imala i dalekosežne poli-

tičke posljedice u cijelom svijetu: umjesto razvijanja socijalističke demokracije birokratsko-polički teror je proglašavan najvišim stupnjem slobode čovjeka u modernom vremenu, totalno obespravljenje ličnosti, pri čemu su se u sudskom postupku ponovo uvodile najgore srednjovjekovne metode, proglašavano je krajem tridesetih godina već ostvarenim socijalizmom i početkom prijelaza u komunizam!

Iz svega ovoga mogli bismo zaključiti da će svaki razvitak socijalizma dospjeti u osjetne krize, ako se ne vodi računa o konkretnim situacijama i mogućnostima, pa prema tome i o mogućim etapama ostvarivanja onih zamisli koje i jesu krajnji cilj ove historijske epohe a koje smo već upoznali u Marxovim i Engelsovim stavovima. I s druge strane, svaki socijalizam u evropskim okvirima mora zapadati u duboke krize ako odmah ne započinje ostvarivanjem samoupravnih odnosa i strukturiranjem društva na samoupravnim odnosima, što je ujedno jedinstveni proces s odumiranjem države.* Staljin ne bi doživio takvu oštru i diskvalificirajuću kritiku zato što je još računao na socijalističku državu, nego zato što je bitni proces socijalizma — razvitak samoupravljanja u formi sovjeta pretvorio u najobičniji politički parlamentarizam kojim se preko državno-političkog mehanizma, a pogotovo u nedemokratskim odnosima, može u potpunosti manipulirati. Staljinizam kao sistem mišljenja i sistem vlasti i odnosa (a kult ličnosti je samo krajnji izraz takvih odnosa) mora da doživi tako oštru kritiku i odbacivanje od socijalističkih snaga, jer je cijelokupno upravljanjem zemljom, a time i ekonomsko planiranje, shvatio samo kao funkciju države, dakle etatističko-birokratske sfere, a ne prvenstveno funkciju asocijacije slobodnih proizvođača, funkciju samoupravljača. Isto tako i zato što je svoje koncepte, ne vodeći računa o konkretnim mogućnostima, sprovodio u socijalizmu nedopustivim nasilnim i policijskim metodama, gušio slobodnu kritiku, i proglašavao svakog narodnim neprijateljem koji se sa takvim postupcima i koncepcijama nije slagao. To su, barem u osnovi, bitni korijeni duboke krize socijalizma koja u tim

* O ovom drugom momentu već sam govorio u prijašnjim raspravama, kao i o problemu demokracije u partiji i javnom životu itd., te ovdje ne želim ponavljati što je već rečeno.

zemljama potresa socijalizam već nekoliko decenija. Ona može biti ublažena ekonomskim jačim prosperitetom i »davanjem« nešto većih javnih sloboda itd. Ali, dok god navedene strukture odnosa bude postojale, takav socijalizam bit će u dubokoj krizi. Bitni momenti oslobađanja čovjeka od političkih i ekonomskih sfera vlasti nisu »iza« njih, nego još uvijek »ispred« njih kao historijski zadatak.

3

S obzirom na naš jugoslavenski razvitak socijalizma najopćenitije rečeno mogli bismo ga okarakterizirati kao borbu za vlastiti put, za ostvarivanje genuinih marksističkih koncepcija (dezalijenacije, humanistički socijalizam, samoupravljanje, nacionalno samoopredjeljenje itd.) što je samo druga strana oslobađanja od naslijedenih i naturavanih staljinističkih i trećeinternacionalskih koncepcija.

Ovaj proces bitno započinje 1941. god. i još uvijek traje i ne treba imati iluzija da sadašnjim projektima, o čemu će još biti riječi, završava. To je oslobađanje od određenih koncepcija o putovima revolucije, ulozi države, partije, unutarpartijske demokracije, planske privrede, rješavanja nacionalnog pitanja, funkcije umjetnosti i nauke, političkih i društvenih »transmisija« itd.

Put naše socijalističke revolucije bio je dijametralno suprotan oficijelnim gledanjima u Trećoj internacionali — on je dakle bio u osnovi antistaljinistički. Ali to još tada nije dolazilo do pune svijesti, a naročito potreba potpuno samostalnog daljnog procesa revolucije. Drugih »uzora« osim sovjetskog nije bilo i nije nimalo čudno što se u prvoj etapi nakon oružanog dijela revolucije u mnogo čemu imitira sovjetski sistem. A to je značilo da su koncepcije o nekim bitnim problemima diktature proletarijata i socijalističke demokracije u velikoj mjeri bile pod utjecajem staljinske interpretacije lenjinizma.

Međutim u tom razdoblju sam sistem još nije mogao doći u neke dublje krize iz više razloga. Prvo, svežina izvanrednog

revolucionarnog podviga jugoslavenskih komunista i naroda još je u vijek bila u prvim poslijeratnim godinama neposredno prisutna u životu; drugo, jača centralizacija je još u vijek bila potrebna i radi dalje obrane revolucije i napokon, nije prošlo niti tri godine a naša revolucija se sukobljava sa staljinizmom i njegovim pretenzijama. Još neučvršćen etatistički koncept i stvarnost doživljavaju veoma rano svoju oštru teorijsku kritiku, a već 1950. god. započinje realiziranje (bez obzira kojeg intenziteta i radikaliteta) koncepcije samoupravljanja, koje u razvoju socijalizma jedino može da bude protuteža birokratizaciji i etatističkim deformacijama.

Teorijski su u tom razdoblju od desetak godina bili sagledani mnogi bitni i vitalni problemi socijalizma i razotkrile se mnoge staljinističke mistifikacije. Od političkog do filozofskog plana marksistička kritička misao otkrivala je bitni smisao socijalizma i otvarala nove vidike. Međutim, bez obzira što su se i u praksi činili izvjesni koraci dalje u demokratizaciji društvenog života i oslobođanju nekih sfera od neposrednog tutorstva države, predkritičke koncepcije kao i moć birokratsko-centralističke sfere, nedovoljno demokratski odnosi prvenstveno u sferi politike i nedovoljni politički i društveni angažman radničke klase dovodili su naše socijalističko društvo u sve oštije krize. Unatoč proklamiranim stavovima o samoupravnom socijalizmu imali smo jačanje birokratsko-centralističke sfere, jer je koncentracija ekonomske moći u toj sferi bila predominantna. Tome je odgovaralo još u vijek pretežno administrativno i državno planiranje sa izrazitim ekstenzivnim razvojem privrede i time nizom administrativnih uplitanja i ograničavanja. To je nužno uzrokovalo da je sve do gotovo kraja šezdesetih godina samoupravljanje u osnovnim ciljama društva — proizvodnim organizacijama — stagniralo, iako je pozitivno bilo što se samoupravljanje u tom razdoblju proširilo i na druge organizacije i društvene institucije.

Prema tome suština krize u koju je dospijevao razvoj socijalizma u Jugoslaviji prvenstveno je u tome što je centralistički i etatističko-birokratski odnos ostao predominantan. U tome je sličnost sa krizom društvenih odnosa u zemljama socijalističkog tabora koje su još u vijek pod jakim i dominantnim utjecajem birokratsko-etatističke koncepcije socijalizma. I u

našem slučaju teško se prevladavalo uvjerenje da se plansko-socijalistički način proizvodnje može u bilo kakvim historijskim uvjetima neposredno provesti i to preko državno-političke sfere. Ali u našem slučaju postojale su već i značajne razlike: što je taj birokratsko-etatistički model doživio kod nas već svoju veoma temeljnu kritiku i što je samoupravljanje, iako nerazvijeno i u samoj bazi, postalo historijska stvarnost koja se ne bi mogla, bez otvorene kontrarevolucije, skinuti s dnevnog reda našeg revolucionarnog procesa. Dok u prvom slučaju još uvijek postoji »monolitnost« birokratsko-etatističkog sistema, u jugoslavenskom razvoju dospjeli smo do »dualiteta« u sistemu: tradicionalno političkim i parlamentarnim formama na kojima je centralizam i etatizam počivao suprotstavljuju se sve više i sve jače samoupravne forme i koncepcija samoupravljanja koja, jednom shvaćena kao osnovni smisao i cilj oslobođanja čovjeka u socijalizmu, radicalno teži da bude i dominantna struktura ne samo u bazi društva nego i društva u cjelini.

U tom je dualitetu prema tome i srž krize koju razvoj socijalizma u Jugoslaviji proživljava u ovom posljednjem deceniju. Unatoč dakle i oštroj kritici birokratizma i etatizma, unatoč proširenju samoupravljanja i na ostale sfere društvenog života, unatoč i postepenom razvitku demokratskih odnosa — vodeće snage teško su se oslobođale (a i danas ne u potpunosti) nekih naslijedjenih predrasuda, a i konkretnih privilegija koje jedan birokratizam pruža i omogućuje:

prvo, da se sistem planske proizvodnje i raspolaaganja viškom rada u socijalizmu ne može, bez teških deformacija, duže vremena provoditi preko državno-političke sfere;

drugo, da takva ekonomski politika sa negiranjem rođeno-novčanih odnosa nužno vodi etatističkom monopolu, nepravednoj raspodjeli viška rada, pa prema tome i neravnopravnim odnosima u samoj radničkoj klasi, a da ne govorimo o odnosu birokracije i radničke klase;

treće, takav političko-ekonomski monopol, s potpunim raspolaaganjem viškom rada — što birokraciji daje jednu od važnih značajki klase — u višenacionalnoj zemlji nužno vodi i do zaoštravanja i nepravilnosti u rješavanju nacionalnog problema;

četvrtu, da snažna koncentracija vođenja i politike i ekonomike u rukama državno-partijskih organa nužno mora voditi do političkog pasiviziranja radničke klase i progresivnih socijalističkih snaga i do stagniranja razvijanja samoupravljanja i tamo gdje ono ima velike mogućnosti da postane dominantan oblik organizacije društva. I peto, da politički i ekonomski monopol, u sistemu dominacije jedne partije, vodi do veoma opasnog monopola nad cijelim sistemom masovnih komunikacija i sužavanja demokratizma.

Procesi oslobađanja od navedenih zabluda tekli su i teku veoma teško. Jedan dio centralističko-čatističkih snaga ne odstupa tako lako od svojih oslobođenih pozicija. Proklamacije tzv. reforme se tokom nekoliko godina u mnogo čemu nisu ispunile. Osnovna intencija koja je bila proglašena — jačanje samoupravljanja u bazi, prenošenjem većeg dijela viška rada na raspolaženje radnim kolektivima, sve do danas se nije ostvarilo.

Postojala su dva moguća puta rješavanja ovih problema: prvi, da progresivne političke snage u zajednici i neposrednoj akciji s progresivnim dijelovima radničke klase i inteligencije snažnije započeti proces preformiranja društva na samoupravnim osnovama. Time bi se morali odmah rješavati ne samo problemi raspolaženja viškom rada nego i onih finansijskih i trgovачkih institucija koje imaju ničim opravdani privilegirani položaj — čime bi se stvorile i najvažnije pretpostavke za ostvarenje suvereniteta radnih ljudi, a time i njihovih nacija. Jer i sam Marx, koji je polazio od jedne historijske situacije u kojoj je nacionalno pitanje u razvijenim zemljama bila već uglavnom riješila građanska klasa, smatrao je da »proletariat mora ponajprije da osvoji političku vlast, da se podigao do nacionalne klase, da se sam konstituira kao nacija, te je i on još nacionalan, mada nikako u smislu buržoazije« (*Manifest komunističke partije*). Ovo posljednje znači u prvom redu to da se proletariat ne može konstituirati kao nacija i biti nacionalan u tom smislu da nacionalne interese i osjećanje iskoristi, kao što ih je iskoristavala buržoazija, za raspisivanje mržnje prema drugim nacijama i za hegemoniju nad drugim nacijama.

Drugi je put bio moguć da se razrješavanje ovog problema odvija prvenstveno u političkoj sferi, (kao što je naš razvitak

do danas uglavnom teko) pri čemu su političke snage u borbi za razrješavanje nastalih protivrječja istakle u prvim plan nacionalno pitanje i shvatile se isturenim odredom svojih nacija. U jednom momentu, a različite su snage ovo mogле shvatiti na različiti način, a i shvatile su ga, klasni momenat je gotovo bio proskribiran. To je samo govorilo i o idejnoj nekoherentnosti, ali sigurno i različitim interesima koji su se u tom procesu javili.

Zašto se nije išlo u rješavanju ovih naših protivrječja prvim navedenim putem, ostavljamo po strani. To je pitanje posebne analize našega dosadašnjeg razvoja i drugih rasprava, a dio odgovora dan je i u ovom članku. Ovaj drugi put je rezultirao zasad u predloženim amandmanima za promjenu ustava. Razbijanje i prevladavanje centralističkog etatizma pokušava se ostvariti preko dva bitna momenta: prenošenjem mnogih funkcija dosadašnje centralne države na republike tj. jačanjem njihova suvereniteta i državnosti i drugo omogućavanjem da radnička klasa raspolaže viškom rada tj. ne samo da upravlja svojom proizvodnjom nego i raspodjelom.

Ova dva principa su svakako na liniji rješavanja i socijalnog i nacionalnog pitanja u duhu marksizma bez obzira na pojedine popratne pojave kod kojih je vidno da se ovi procesi žele od nekih koristiti i u nacionalističkom smislu. U višenacionalnoj zajednici kidanje sa centralizmom mora svakako dobiti i jaču nacionalnu obojenost i karakter nacionalnog pitanja, iako je ta borba za prevladavanje centralističkog monopolu u biti nužni korak svake socijalističke revolucije koja želi da ostvari temeljne principe o kojima je bilo riječi.

I u zemljama koje su formirane samo s jednom nacijom isti ovakvi procesi bit će nužni kada radnička klasa i progresivne socijalističke snage budu sposobne da ostvarivanjem samoupravnih odnosa u komunama i zajednici komuna prevladaju etatističko-birokratsku centralnu vlast koja je tipična za dosadašnje socijalističke zemlje. Dosljedno dakle rješavanje nacionalnog pitanja ima, kako smo već naveli na drugom jednom mjestu, osnovu u socijalnoj i klasnoj platformi socijalističkih revolucionarnih snaga. To ne znači da ono nije jedna također bitna komponenta oslobođanja čovjeka i uspostavljanja jednog novog humaniteta.

Bez obzira dakle na značajne korake koji se navedenim procesima danas u našoj jugoslavenskoj zajednici čine, treba odmah i odrediti njihove dosege, njihove granice. S obzirom na našu razvijenost — procesi teku brže i razrješavanje određenih protivrječja je urgentnije nego prije. A i mogućnosti razrješavanja su mnogo veće.

Prvo protivrječe nastaje u vezi s problemom jačanja republičkog suvereniteta, nacionalne državnosti. S jedne strane, ako nikom drugom a ono je jugoslavenskim marksistima i komunistima iz borbe sa staljinizmom više nego jasno da teza o jačanju države u socijalizmu samo perpetuirala etatističko-birokratske odnose, jača ih i time dovodi u pitanje oslobođanje radnog čovjeka, a time i bitnu socijalnu osnovu i same nacije. Kako je još uvijek nužno postojanje nacionalnih država u jugoslavenskoj zajednici moramo biti svjesni i ove protivrječnosti i ove opasnosti jačanja republičkog etatizma.

Problem će se riješiti samo tako ako ove današnje mjere shvatimo kao daljnje etape naše socijalističke revolucije. Samo tako dakle ako ne ostanemo, a to nećemo moći i uz žrtvu i najtežih konflikata, samo na postignutom. Iza ove etape rješavanja etatističko-centralističkih odnosa i nacionalnih odnosa u smislu pune ravnopravnosti nameće se u isti mah i daljnja etapa: stvaranje novih demokratskih mehanizama za sprečavanje mogućih procesa jačanja republičkog etatizma, od kojih je najvažnije nezaustavljanje procesa samoupravljanja samo u bazi, pa makar i sa pravom raspolaganja radničke klase svojim viškom rada, nego postepeno prestrukturiranje nacionalne, a onda i općejugoslavenske zajednice na samoupravnom principu. A to je već danas daleko više moguće nego što je bilo pred desetak godina i ne vidim nikakvog razloga da se već u ovim promjenama Ustava ne čini korak dalje i u ovom pravcu.

U vezi sa ovim pitanjima o kojima je bilo u ovoj raspravi riječ — a što sačinjavaju samo dio najvažnijih naših problema — želim navesti još nekoliko problema koji ostaju kao urgentan teorijski i praktički zadatak.

Suverenitet naroda, a o tome je prvenstveno riječ, mora se danas, na ovom stepenu našega razvijenja, ispoljavati i ostvarivati još uvijek i kroz njegovu političku organizaciju — državu. Ali fetišizma države smo se već davno riješili. Kao što i

dobro znademo da je ona i u socijalizmu organ sile, politička institucija u kojoj narodni suverenitet ne dolazi neposredno do izražaja i koja veoma lako postaje i sila nad narodom.

Prema tome mi moramo i dalje svaku našu državnu tvorevinu da promatramo u historijskom procesu i nužnosti njena prevladavanja samoupravnom organizacijom društva, kojom će i država biti prevladana. Već su i dosadašnji mnogi procesi značili konkretno odumiranje države. I današnja težnja i odluka da se raspolaganje viškom rada prenese na radničku klasu znači i daljnje korake njena odumiranja, u ovom slučaju u jednoj od bitnih sfera — ekonomskoj. Zato moramo i danas i odmah nastavljati s tim procesima i uvlačiti što šire radnog čovjeka u donošenje bitnih odluka i u upravljanje zajednicom, da bi se procesi osamostaljivanja i birokratiziranja i političko-administrativne dominacije u korijenu one mogućili.

Prema tome, ako s ovakvih stajališta sagledavamo proces formiranja narodnih zajednica, narodne svijesti i odgovarajućih političkih organizacija, mislim da bismo mogli konstatirati ovaj historijski slijed: *narod*, ekonomski i politički još ne povezan i bez još jedinstvene svijesti o zajednici i zajedničkim historijskim interesima; *nacija*, karakterizirana izrazitim jedinstvenim političko-državnim institucijama (uz sve one poznate druge karakteristike — ekonomsko-politička povezanost, zajednički jezik, osjećanje pripadnosti, historijske tradicije itd.) — i konačno, prevladavanje političkih struktura, formiranje *samoupravne narodne zajednice* kao najvišeg stupnja razvijanja jednog naroda iz danas sagledivih historijskih perspektiva. Naš se razvitak bitnije nalazi u drugoj navedenoj fazi, sa elementima već treće.

Drugi veoma značajni problem i protivrječnost koji zahtijevaju permanentno rješavanje jest protivrječje između robno-novčanih odnosa (tržišne privrede) koji u svom nesputanijem obliku moraju reproducirati i kapital odnose, fetišizam robe i novca — i tendencije planskog ovlađavanja načinom proizvodnje i prevladavanja robne proizvodnje. Ovo je sigurno još uvek jedan dugotrajan proces za čije prevladavanje treba mnogo umještosti, teoretske jasnoće, socijalističke svijesti, određenog nivoa razvijanja, a potrebne su i mnoge izmjene u historijskim okolnostima. Jer cijelokupan proces je

u neku ruku i dvosjekli mač: nekontroliranje i neutjecanje na razvitak robno-novčanih odnosa od strane socijalističke zajednice nužno vodi do oživljavanja kapital odnosa koji je osnova i najamnog odnosa i eksploatacije (već se to ispoljilo kod nas naročito u domeni finansijskog monopola) kao i po-našanja proizvođača kao grupnih vlasnika s istim posljedica-ma. Planiranje razvoja i proizvodnje, naročito kada je ono u administrativnim rukama državne organizacije, vodi do isto tako već poznatih i kobnih etatističkih deformacija, monopola, drugog tipa najamnog odnosa itd. U procesu odumiranja države vidimo jedino rješenje ovog teškog problema: da plan-ski razvitak jedne narodne i socijalističke zajednice bude funkcija samoupravljanja, asocijacije slobodnih proizvođača organiziranih u svojim komunama i širim narodnim zajednicama, a ne funkcija države odijeljene od proizvođača.

Daljnji značajan problem, koji još nije niti teorijski riješen, jest pitanje centara finansijske moći (banaka, reeksportera i sl.). Ovo je načelno pitanje za samoupravni razvitak socijalizma i tiče se ne samo centralnih institucija, nego isto tako i republičkih. Dosad je, smatram, učinjena principijelna omaška što se nije bitnije razlikovalo institucije medijacije, posredništva od institucija koje stvaraju višak rada. Jednom riječju, institucije medijacije, koje ne stvaraju višak rada (banke, trgovina) ne mogu biti izjednačene sa samoupravnim subjektima, radničkom klasom koja proizvodi višak rada. Te institucije prema tome ne mogu niti »samoupravno« odlučivati o kapitalu kojim raspolažu, jer nije od njih niti stvoren. To su posredničke organizacije koje moraju biti pod kontrolom kao i jednim dijelom upravom i onih subjekata koji proizvode te vrijednosti kao i pod kontrolom društvene zajednice (od komune do republičkih i centralnih predstavništava) koje su odgovorne za funkcioniranje i razvitak socijalističkih odnosa.

Samoupravno osamostaljivanje navedenih institucija već u dosadašnjem našem razvitu dovelo je do grubih povreda nekih bitnih principa socijalističkih odnosa i solidarnosti, do tipičnih kapitalističkih pojava izvlačenja ekstraprofita, ucje-ne, lihvarstva itd. Ovo je problem koji nije, kako smo spome-nuli, povezan samo sa sadašnjom situacijom centara finan-cijske moći, državnim kapitalom i jakim reeksporterima —

nego načelan problem koji se treba riješiti za daljnje funkciranje socijalističkog privrednog sistema i na nivou republika i komuna.

Uz ove probleme koje smo naveli za mene se na ovom stupnju našega razvijanja nameće još jedno pitanje koje bi trebalo ne samo detaljnije razmotriti, nego bi se moglo učiniti i značajnije korake u dalnjem razvoju samoupravnih odnosa i utjecaja samoupravljača na uže i šire društvene zajednice. Radi se o problemu koji bih nazvao — *uravnilovkom u samoupravljanju*.

Ne treba posebno naglašavati da sve naše regije u Jugoslaviji kao i pojedinoj republici nisu jednako razvijene. Imamo predjela sa veoma nerazvijenom radničkom klasom, predjela sa prvom generacijom radničke klase, sa seljacima — radnicima, slabijom ekonomskom osnovom, kulturom itd. Ali imamo također regija, a naročito snažnih gradskih aglomeracija (Zagreb, Beograd, Rijeka, itd.) s jakom radničkom klasom, jakim ekonomskim potencijalom i jakom inteligencijom, pri čemu su i socijalističke tradicije veoma stare i razvijene. Međutim, u pogledu razvijanja samoupravnih odnosa, strukture samoupravnih odnosa u svim našim sredinama, razvijenim ili nerazvijenim, mi smo primjenjivali tipičnu uravnilovku. Tip samoupravnih organizacija, njihov odnos prema komunalnom i republičkom uređenju itd. uglavnom je svugdje isti.

Smatram da isto tako kao što treba prevladavati uravnilovku u dohotku (ali i boriti se protiv neopravdanih raspona i zarađa), tako bismo se trebali boriti i protiv uravnilovke u samoupravljanju. Ukratko: trebalo bi omogućiti u našim najrazvijenijim sredinama da se formiraju takvi samoupravni odnosi u kojima će utjecaj radničke klase i radnih ljudi uopće dolaziti do punog izražaja, pri čemu bi i te razvijenije samoupravne strukture imale i direktniji i mnogo veći utjecaj ne samo u svojim komunama, nego i u republikama i federaciji. Jer, ne treba zaboraviti da po nekoliko takvih razvijenih komuna sačinjavaju glavne i najvažnije ekomske, kulturne i intelektualne kapacitete u njihovim republikama. Ne treba posebno naglašavati da bi takve razvijenije samoupravne regije mogle i više pomoći nerazvijenijim i više djelovati na njih kao paradigm razvijenijih socijalističkih i humanih odnosa.

Prema tome, jedno diferenciranje gledanje na mogućnosti i potrebu različitog nivoa samoupravnih odnosa u pojedinim našim regijama, prevladavanje uravnilovke u ostvarivanju samoupravnih odnosa neophodan je preduvjet za brži razvitak samoupravnih odnosa, našeg samoupravnog socijalizma i za prevladavanje političkog društva.

Još jedan problem bismo željeli barem nabaciti. Premalo se mislim dosad ispitivala relacija: naš socijalizam i razvijeni kapitalizam s kojim nužno moramo biti i u političkim i ekonomskim odnosima. Iz ove relacije proizlaze sigurno i do danas mnoge teškoće u našem socijalističkom razvitku, jer su razvijene kapitalističke zemlje još uvijek ekonomski dominantne (u velikoj mjeri dakle i kulturno). To znači da one, svojim ekonomskim i društvenim razvitkom, nameću određene kriterije, vrijednosti, tempo razvitka, gledanja itd. A sve te zemlje nalaze se već u fazi razvitka konzumnih društava i psihologije pri čemu je posebno karakteristično stvaranje mnogih umjetnih potreba, masovne proizvodnje slabijeg kvaliteta što samo, barem dosad, perpetuira podjelu rada i sve one fenomene ekonomskog, političkog i ideološkog otuđenja koji su nam poznati.

Socijalizam bi se u svjetskim razmjerima, dakle u zemljama u kojima je on danas stvarnost, zajednički mogao suprotstaviti negativnom djelovanju suvremenih alieniranih struktura konzumnog društva. Međutim, razlike u suvremenom socijalističkom svijetu su tolike, da je on daleko više nejedinstven nego jedinstven, daleko više u sebi otuđen nego neotuđen da bi ovakva zajednička akcija, sa bazom naravno u samoupravljačkim odnosima, mogla uopće doći u obzir.

U razvijenim kapitalističkim zemljama neki odlučniji utjecaji radničke klase i socijalističkih snaga na drugačije formiranje proizvodnje, društvene psihologije, interesa i gledanja na smisao ljudske egzistencije tek su tu i tamo na pomolu. Izgleda da se za još dulje periode mora računati ne samo sa blokovskom podijeljenošću svijeta nego i s konkurencijom i utjecajima o kojima je bilo riječi.

S obzirom da je naša jugoslavenska zajednica u cijelini još relativno nerazvijena, a i brojčano slaba, sa još jakim političkim strukturama a slabim samoupravnim, navedene će teškoće stalno biti izvor birokratskih i tehnikratskih ponuda

za rješavanje naših ekonomskih i socijalnih problema. Ove tendencije ne samo da će biti jake, nego imaju i mnoge izglede, s obzirom na sve ono što smo u ovim razmišljanjima izložili, da u jednom historijskom periodu postanu i dominantne. Hoće li se razvitak samoupravnog socijalizma u Jugoslaviji, a on i s obzirom na unutrašnje kao i vanjske okolnosti nije u nimalo zavidnom položaju (ne treba ipak pretpostavljati da će i spoljašnje okolnosti ostati nepromijenjene) odhrvati svim tim antisamoupravnim utjecajima, zavisi prvenstveno od omogućivanja maksimalnog angažmana svih radnih ljudi u formirajućem naših socijalističkih samoupravnih struktura i asocijacija s adekvatnim proširivanjem slobodnih i demokratskih odnosa i prevladavanjem raznih monopolija u svim sferama našeg društvenog života.

(1971)

bilješke

1

O nekim problemima odnosa u komunizmu prilog je diskusiji na Petom kongresu Saveza komunista Hrvatske 1965. god. Objavljen je u »Praxisu« br. 4/5 1965. i 1/2 1966. internacionalnog izdanja »Praxisa«.

2

Nekoliko misli o humanitetu u teoriji i historijskoj praksi je predavanje održano u Grazu na simpoziju »Steirische Akademie«, septembra 1965. god. Tema simpozija bila je »Pojam humaniteta kao predmet ideološke rasprave«, a materijali su objavljeni u zborniku »Der Humanitätsbegriff als Gegenstand Ideologischer Auseinandersetzung«, Graz 1965. Članak je objavljen i u »Praxisu« br. 6/1965. i br. 4/1965. internacionalnog izdanja.

3

Antropološki element materijalističkog shvaćanja historije je predavanje održano početkom otkroba 1966. u Budimpešti na savjetovanju urednika filozofskih i socioloških časopisa socijalističkih zemalja i na čehoslovačko-jugoslavenskom filozofskom simpoziju u Pieskima (Slovačka) u oktobru 1966. Objavljeno je u »Praxisu« br. 4/1967. i u br. 2/1967. internacionalnog izdanja, te u slovačkom zborniku »Sputovanie sa na človeka«, Bratislava 1967.

4

Aktualnost Marxove misli objavljeno je povodom 100. god. Marxova »Kapitala« u »Praxisu« br. 3/1967. i u br. 4/1967. internacionalnog izdanja.

5

Država i partija u socijalizmu je predavanje održano u »Korčulanskoj ljetnoj školi« 1967. a objavljeno je u »Praxisu« br. 5/6 od 1967. god. i u br. 1/2 od 1968. internacionalnog izdanja.

6

Filozofija u našem vremenu — esej je pisan za savjetovanje redakcija filozofskih i socioloških časopisa socijalističkih zemalja koje je odr-

žano u Opatiji decembra 1967. a bilo je posvećeno marksističkoj filozofiji i sociologiji nakon Oktobra. Objavljeno je u časopisu »Filosofija« br. 1/2 od 1968. i u br. 3/4 1968. Internacionalnog izdanja »Praxis«. Isto tako i u zborniku »Revolutionäre Praxis«, Verlag Rombach, Freiburg 1969.

7

Socijalizam i nacionalno pitanje napisao sam u januaru 1968. za poseban broj »Praxis« koji je bio posvećen nacionalnom pitanju. Rasprava je objavljena u »Praxisu« br. 4/1968. i br. 3/4 1968. Internacionalnog izdajanja.

8

O nužnosti različitih varijanata u marksističkoj filozofiji su teze napisane za internacionalni filozofski kongres u Beču gdje su i pročitane početkom septembra 1968. god. Dosad su samo objavljene na njemačkom jeziku u aktima kongresa, a preštampao ih je i »Neues Forum« u broju od aprila 1969. Sada ih prvi put objavljujem na našem jeziku.

9

Moral i historija je predavanje održano u Grazu na simpoziju »Steirische Akademie« 1968. Prvi put objavljeno je u zborniku Akademije »Das Humane und die Manipulation des Menschen«, Graz 1968. Kao predavanje održao sam i na skupštini Jugoslavenskog udruženja za filozofiju u Opatiji početkom 1969. god. Objavljeno je u »Praxisu« br. 6/1971.

10

Mjesto nacionalnog pitanja u marksističkoj teoriji. Ove teze sam napisao za simpozij o nacionalnom i klasnom problemu što je održan u Krapinskim toplicama u martu 1970. Prvo su bile objavljene u sarajevskom »Odjeku« br. 9/10 od maja 1970, a zatim u zborniku biblioteke »Naših tema« u kojem su objavljeni radovi sa simpozija: »Klasno i nacionalno u suvremenom socijalizmu«, Zagreb 1970.

11

Teorijsko zasnivanje ideje o samoupravljanju sam napisao u proljeće 1970. god. za zbornik posvećen dvadesetogodišnjici samoupravljanja u Jugoslaviji »Teorija i praksa samoupravljanja u Jugoslaviji«, Beograd 1972. Kao predavanje sam održao u novembru 1970. na Univerzitetu u Münchenu, te je na njemačkom i objavljeno u br. 3/4 1972. Internacionalnog izdanja »Praxis«.

12

Socijalizam i kriza. Prvi koncept ove rasprave održan je u formi predavanja na simpoziju u Ischii, septembra 1970. Temu sam definitivno obradio početkom 1971. god. Rad je objavljen u »Praxisu« br. 3/4 od 1971. god. i u br. 3/4 internacionalnog izdanja.

bilješka o piscu

Predrag Vranicki rođen je 21. I 1922. u Benkovcu u Dalmaciji. Gimnaziju i filozofski fakultet završio je u Zagrebu. Sada je redovni profesor za filozofiju na Filozofskom fakultetu u Zagrebu i rektor Sveučilišta u Zagrebu.

Objavio je: »O nekim pitanjima marksističke teorije u vezi sa Ždanovljevom kritikom Aleksandrova« (1950); »O problemu općeg, posebnog i pojedinačnog kod klasičnog marksizma« (1952); »Misaoni razvitak Karla Marxa« (1953); »Filozofske studije i kritike« (1957); »Dijalektički i historijski materijalizam« (1958); »Historija marksizma« (1961); »Čovjek i historija« (1966) i »Historija marksizma«, drugo prerađeno i prošireno izdanje (1971).

sadržaj

- Predgovor (5)
- O nekim problemima odnosa u komunizmu (11)
- Nekoliko misli o humanitetu u teoriji i historijskoj praksi (23)
- Antropološki element materijalističkog shvaćanja historije (37)
- Aktualnost Marxove misli (47)
- Država i partija u socijalizmu (57)
- Filozofija u našem vremenu (69)
- Socijalizam i nacionalno pitanje (81)
- O nužnosti različitih varijanata u marksističkoj filozofiji (99)
- Moral i historija (105)
- Mjesto nacionalnog pitanja u marksističkoj teoriji (119)
- Teorijsko zašnivanje ideje o samoupravljanju (131)
- Socijalizam i kriza (157)
- Bilješke (181)
- Bilješka o piscu (185)

**Izdaje sveučilišna naklada liber
za izdavača stanko goldstein
oprema mihajlo arsovski
tiskano u kućnoj tiskari
sveučilišne naklade liber, zagreb**

